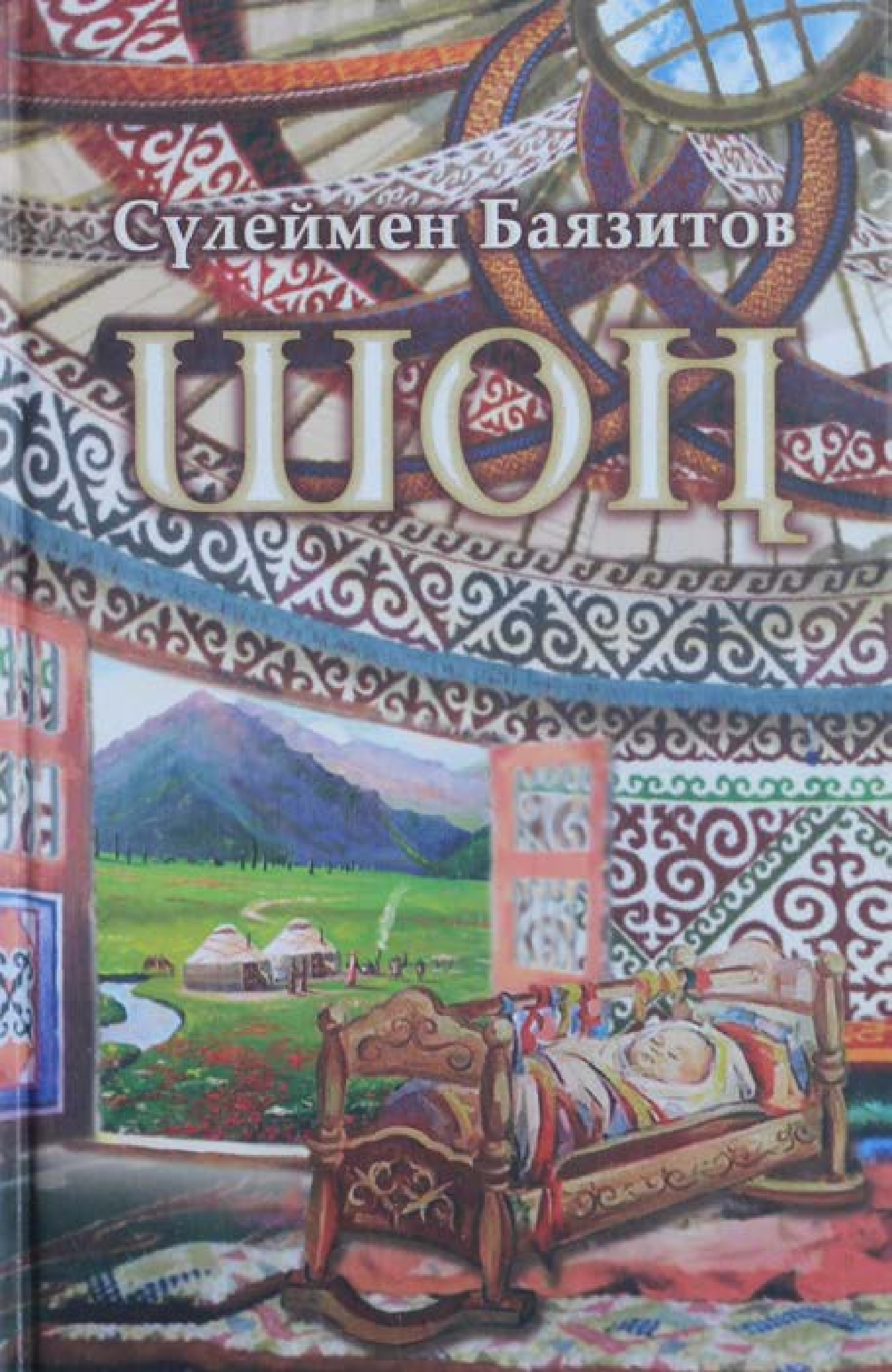

Сүлеймен Баязитов

ШОҢ

Сүлеймен Баязитов

ШОҢ
Аңдатпа

Павлодар, 2020

ӘОЖ 94(574)
КБЖ 63.3(5Қаз)
Б 31

Сүлеймен Баязитов

Б 31 **Шоң Аңдатпа.** – Павлодар: – ЖК «Сытин А.А.»,
2020. – 102 б.

ISBN 978-601-284-345-3

Белгілі ақын Сүлеймен Баязитовтің бұл жинағы екі бөлімнен тұрады. Алғашқы аңыз бөлімінде кезінде алты алашқа аты аңыз болып тараған баянауылдық Едіге би, Қаз дауысты Қазбек би, билер тарихы, т.б. туралы сөз қозғалады.

Олжабай батыр, Шоң туралы поэмаларда ел қорғаны Олжабай батырдың ерлік істері нанымды суреттеледі. Ал «Шоң» поэмасы Баянаула сыртқы округінің аға сұлтаны Шоңның қаралардың хан, төрелерде кеткен кегін қайтарудағы жеңісті күресі әдемі, әсерлі баяндалады. Ол сол заманда қарадан шыққан алғашқы аға сұлтан еді. Кітап қалың оқырманға арналған.

ӘОЖ
КБЖ

ISBN 978-601-284-345-3

© Баязитов С., 2020

Едіге би

(Аңыз)

Екінші нұсқа Түгел сөздің түбі бір

Ақыры Тәуелсіздік таңы атып,
Сан жылдар келген жұртты жабырқатып.
Шындықтың айқарыла беті ашылып,
Хан, билер шежіреден тұр тіл қатып.
Шежіре сөзіне біз сенер болсақ,
Өткенді соған қарап шолар болсақ.
Ел тарихын біршама ұғар едік,
Шындықтан тым шалғай кетпей алшақ.
Шежіре Майқы биден бастар еді,
Майқы би би біткеннің асқары еді.
Ол көшін қазы бидің бастап еді,
Майқы би 120 жыл өмір сүрген
Қазақтың Төбе биі, асқары еді.
Таныған оны татар, қарақалшақ,
Башқұрт, өзбек біртұтас жатқан жалпақ.
Олар да биіміз деп бағалаған,
Сыйлаған құрмет тұтып бабалаған.

«Түгел сөздің түбі бір,
түп атасы Майқы би»
Деген сөз содан қалған бір ұлы сый.

Қазақ заңы тарихынан

Алғашқы беташары заңымыздың
«Қасымханның қасқа жолы»
Қуанышпен қарсы алды халық оны.
Құранның талабына сәйкес келіп,
Қазаққа танытқан ол оң мен солын.
Ол өзі бес-ақ баптан тұратын-ды,
Көрініс тапқан халық мұрат үні.
Артық болмас, зайыры, білген мұны.
Қасымхан өлсе дағы заңы өлмеді,
Сол заңда:
«Жеті атаға дейін қыз алмау, қыз бермеу,
Құдай десіп құда болып жүз көрмеу»
Тайға таңба басқандай-ақ жазылған,
Бұл қазақты сақтаған ед
азғындаудан, тозудан.
Күні бүгін сол қағида аз қазақты демеген,
Дәл бұл үшін бізді ешкім
артта қалды демеген.
Қайран, біздің бабалар-ай көреген!
«Есім хан заңы» деп аталып артты құны.

Есім ханның ескі жолын тірек етіп,
Жарты ғасыр арада кеткенде өтіп.
Тәуке хан тұсына да айыл жимай,
Сол баяғы екпінмен келді жетіп.
Құба қалмақ жорығы шапқыншылық.
Саяси жағдай. Тәукеге құлақ түріп.
Сұңғыла билер жесір дауы,
Құн дауын қосқан еді.
Уақыт талабына сай жетілдіріп,
«Жеті жарғы» атады сол заңды олар.
Ауызекі жеті хақиқат десе болар,
Қазақ заңы бар-жоғы осы міне,
Ал билерге тоқталсақ көңіл толар.

Тұрысатын жеріңді айт

– Балам, – депті Келдібек би сұңғыла,
Атқа қонып атаққа шапсаң жарасар.
– Онан дағы жақсының паналасам ығына
Жатқа солай атым шықса
кім бар бұған таласар.
Сонда Келдібек беріп оған батасын,
Алыс жолға аттандырып салыпты.
Бағыт алған күнге қарай бататын,
Көп ұзамай топқа жетіп алыпты.
Тайкелтір би, Малайсары бастаған,
Қалмақ елін бетке ұстап келеді.

Жол бойында ешкім жағын ашпаған.

Тайкелтір:

– Алыс емес Қонтаждың елі енді.

Жүз кісімен ентелеп,

Қалмақтың ішіне енгенде

Боп жүрерміз шерменде.

Екі жігіт қалмақтың

Хабар салсын еліне.

Қазақ қолы жиналып,

Келе жатыр еліңе.

Қалмасын Қонтаж қиналып,

Дайындалсын тегінде.

Деп бізді сізге жіберді.

Дерсіңдер депті жігерлі

Бектерін жинап бұл енді.

Алыстан қонақ келеді,

Бетке алып бұл елді.

Шатыр тігіп, мал сойыңдар, –

Деп тапсырма берді бұл енді.

Хан ордасы. Есік ашты қызметші,

Орда да бұларды меймандай құрметті

Уәзірлер қарсы алды.

Әңгірледі әлдебіреу:

«Қазақ елшілері», – деп жар салып.

Тек Қонтажы марғау қарап бұларға:

– Елші деуге осы иттерді тұра ма?.. –

Отыр еді астам ойға беріліп,

Жыбырлатты ерінін амандасуға да ерініп.

Тайкелтір би бергенінде жүгіне
– Е-е, – деген ед үңіле қарап түріне,
Сонан соң үнсіз қалған-ды.

– Сөйле, – деді әлден кейін жұлынып,
Өз-өзінен астан-кестен бүлініп.

Тайкелтір би:

– Өгізді өлеңге байладық,
Өрлікті төменге байладық.
Ақ десең де, қара десең де
Істің шешуін өзіңе байладық.

Қонтажы хан тағынан атып тұрып,
Сарай ішін адымдап кезіп кетті.

Әлден соң:

«Уэй!», – деген ед қасқырша ұлып.

– Көргендер бұл әлемде менен тепкі
Естерін әлі күнге жия алмай жүр.
«Қонтажы» десе біреу зәресі ұшып,
Көл боп аққан көз жасын тыя алмай жүр.
Сол жайлар тұр қазір де еске түсіп,
Жоқ, сендерді өлтірсем тынады не?..

Күтіндер хабарымды,
Ал хабар болмаса, жалтырат табаныңды!
Жандарың кеуделерінде,

бастарың иықта,

Дүние тұйыққа тірелмей
тұрғанда тайындар!

Сол сәтте сарайдың босаға тұсынан

Зәресін елшілердің ұшырған:

– Тақсыр хан, дат! – деген үн шықты.

– Арызың болса айт!

Хан оны тыңдауға ынтықты.

Не дер екен бұл мықты?!..

Қазбек сонда:

– Сен темір болсаң, мен – көмірмін,

Еріткелі келгенмін.

Екі елдің арасын

Теліткелі келгенмін!

Сөз бермейтін шешенді

Кеміткелі келгенмін.

Тұтқыр сары желіммін,

Жабысқалы келгенмін.

Жаңа үйреткен жас тұлпар

Жарысқалы келгенмін.

Сен Қабылан болсаң, мен – арыстан,

Алысқалы келгенмін.

Шалқақтамай сөз берсең,

Табысқалы келгенмін.

Шалқақтайтын болсаңыз,

Тұрысатын жеріңді айт,

Шабысқалы келгенмін! – депті.

Сонда хан:

– Уа, жаным, сен қай ұлсың? – депті.

– Тай бәйгесін тақияма тар санап,

Ат бәйгесінде қол санап,

Келіп тұрмын осында,
Ат бағушы қосында.
Қаракесек Келдібек бидің
Сіргелі тайы едім.

Албырттау болсам да,
Қиялға бай едім.

Хан:

– Атың кім?

– Атым – Қазбек.

– Даусың қаздың даусы сияқты екен
Атың «Қаз дауысты Қазбек» болсын.

Сенің келген жолыңа,
Қазақтан тиген қолыма.

Дүние мүлік, малыңды,
Күң, құл болған жаныңды
Үш күннің ішінде қайтаруға
Тырысып салам барымды, –

Деген екен Қонтажы.

Сол күннен бастап
Қонтажының лепесі енген екен күшіне.
Қаз дауысты Қазбек атаныпты бала би
Сыртта, өз елі ішінде.

Үш жүздің төбе билері

Абылай хан айбыны асқан тұста,
Қалмақты түре қуған іштен тысқа.

Үш жүздің Төбе биін әйгілеген,
Қалың ел жиналған бір тыныста.
Ұлы жүзді Төле,
Орта жүзге Қазбек,
Кіші жүзге Әйтеке.
Сайланған би болып,
Қуаныпты ел болып.
Ердің құны екі ауыз сөз
Заман желі оңынан тұрған кезең.
Көктем жетіп, қырдағы тасыды өзен.
Сол өзендей жастар да өректіген,
Кезге жетті дейтұғын біздің кезең.
Сол жастардың жүретін көшін бастап,
Түбі Айдабол, Төлеубайдан туған асқақ.
Едіге он төрт жасқа толған тұсы,
Төгілген шешен еді, тілі – шақпақ.
Білімі парасатты биік еді,
Сан биге бүйідей-ақ тиіп еді.
Сол алғаш шыққан екен алыс жолға,
Жеңсе жақсы, жеңбесе қиын еді.
Ұлы жүз Үйсін ошақты деген елге,
Әлдебір шаруамен келген жерде.
Орта жүздің Малайсары,
Жәдігер тайпасынан,
Қуназар қақтығыста өлген еді.
Жүз кісі Едігенің соңына ерген,
Ұлы жүз он кісіге бір үй тігіп,
Бұларға төрлерінен орын берген.

Отырғандар: «Бұл кім?» – деп сұрасты,
Білетін біреу сыр ашты.
– Ол Үйсін Төле би сол, – деген еді,
Сол сәтте Төле би қыр асты.
Едіге қуанышын жасыра алмай,
– Онда мен біттім, біттім, – деді талмай.
Сары тісті билердің кейбіреуі:
– Қалай біттің? – деген-ді түсіне алмай.
Төле бидің жұмбақ тектес тұспалын,
Өзінің оны қалай ұққанын.
Түсінбеген жұртқа жөн нұсқап,
Шешуін айтты қысқа тым.
Алты атаның ұлы Арғынға алты ат
Бастатқан «тоғыз жібереді».
Төрт атаның – Төртуылға төрт,
Түйе бастатқан «тоғыз» жібереді.
Сонымен қатар «Жар құнын береді», –
Деген екен Едіге, айтқаны дәл келеді.
Сол Едіге Болашақта би атанды әйгілі,
Қадамында алғашқы туды,
Оңынан ай-күні.
«Ердің құны – екі ауыз сөз»
Едігеге арналған,
Осылайша асыпты оның айбыны.

Олжабай батыр

(Поэма)

– Батый болсаң сен неге,
Жауға қайсы шаппайсың? –
Деп сұраған ініге,
Қайтарар жауап таппайтын.
Жауар күндей түнеріп,
Ешкімге тіл қатпайтын,
Күн батып таң атпайтын.
Елегізіп өз-өзінен,
Төсегінде тыныш жатпайтын.
Батырлардың есімін,
Дұғалықтай жаттайтын.
Күндердің күні әлдекім
Атап мұның есімін.
– Шық, далаға шық, – деді,
– Айтқанымды ұқ, – деді.
Абылайдың қолына
Келдім сені тіркетіп,
Ақсарбас айтып жолына.
Тұтанған үміт жылт етіп,
Жұрт жүрегін жылытты.
Айбалтасын қолға алып,
Атқа қонды ертемен,
Намысты ту қып өртеген.

Аттанды Абылай қолына,
Белгісіз елге бір Берен.

— 2 —

Олжабай қамшы басады
Астындағы жүйрікке,
Сан қырлардан асады.
Алдынан қосын килікті,
Ат басын іркіп Олжабай,
Қосының жайын сұрады.
Жөн айтар жан табылмай
— Абылайдың қайда тұрағы? —
Деп дауысын көтерді.
— Қараңдар мына есерді,
Танауының асты кеппеген.
Желігі бар-ау ептеген
Төңкерердей төбені, —
Деді, — төрде отырған.
Сарбаздың бірі шіреніп:
— Ат бақтырсақ қайтеді?
Тұр ғой өзі сұранып,
Әкіреңдеуі жаман, әй, тегі
Боп жүрмесін бір Алып.
Ат бағуға бар дегенде
Қалғандай ед жағы қарысып,
Кеткендей еді зәресі ұшып.

Жалғызға Алла жар деген,
Көрейін іспен танысып,
Кетермін тіл табысып

— 3 —

Көп қазақтың бірі боп
Ат бағуға кірісті.
Ат бағудың сыры көп,
Дөңгелетті бұл істі.
Қасқырға тіс салдырмай,
Аттарды бақты қырағы.
Ұрыға да алдырмай,
Өзін істе шыңдады.
Айтқандарын үлкеннің
Құлақ қойып тыңдады.
Жусағанда жылқысы,
Өрлей өріп өрісте,
Келер болса ұйқысы,
Ұйқы соғу теріс пе?
Сол күні де Олжабай
Киімдерін шешініп,
Ен далада көсіліп,
Жайғасып ойға берілген.
Шүршітті жеңіп елірген
Табыссам аман еліммен.
Осы сәтте қиырдан

Шұбалған ақ шаң көрінген.
– Кетпейді, – деп бұйырған.
– Көрмендер, – деп, – мені кем.
Өз-өзінен жұлынып,
Өз-өзінен бүлініп.
Айналасына алақтап,
Аш қасқырдай жалақтап,
Жұдырықтай шал көк шолағын
Басқа, көзге төпелеп,
Тартып барад төтелеп.
Қорғанға қарай ентелеп:
– Мені де, аға, ерте кет, –
Демек болып Олжабай.
– Жөніңді айтшы, әй, ағай,
Қайда, неге асықтың?
– Сөзін кара пасықтың,
Естімеген тегінде.
Ойран сап шүршіт төріне,
Он сан орта жүздің
Ұраны болған көгінде,
Олжабайдай ер ұлан
Дал-дал қылып қақпаны,
«Олжабайлап» ат қойған.
Қаланы сол ап қойған,
Үлестіріп жатыр олжаны.
Жетсең қазір болғаны,
Сені де кұр қалдырмас.

Болсаң дағы балғын жас, —
Деп батырды қарасын.
«Он сан орта жүз... Олжабай...
Орта жүз... Олжабай»
Сөздерді осы қайталап:
— Кім? — деді бұл айқайлап,
Түсіре алмай есіне.
Алла бақытын ашса егер,
Ертесі не кеші не?!
— Сен! — деді сонда бір дауыс.
— Сен! — деді, — сол — Олжабай!
Жан-жағына қараса,
Ешкім жоқ.
Таң-тамаша.
Әлгі дауыс айтқанын
Берді тағы қайталай.
— Сен — Олжабай, сен — Олжабай!
— Мен дейсің бе, Олжабай? —
Деп тебіренді есіл ер.
Жүзін сүртіп басқан тер,
Алғыс айтты Аллаға.
Мың сан рет толғанып,
Айбалтасын қолға алып,
Басты атына қамшыны.
Алда қамал тұр алып,
Осы қамал талайдың
Өр рухын жаншыды.

Батырлардың сыртаны
Келсе дағы айбындап,
Бүрсіз бе әлде табаны?
Ала алмады ай-жылдап.
Қаладағы шүршіттер
Күндерін бейбіт сағынды,
Қазақ қолы сырттағы.
– Сындырма, Алла, сағымды,
Күйретпе болашағымды.
Отбасымен аман жүздесіп,
Сар далада сағымды
Бір-екілі бақсам малымды,
Арманым жоқ дер едім.
Талайдың тауы шағылды,
Дамылсыз дабыл қағылды,
– Деп ойлаумен күні өткен
«Олжабайлап» ұрандап,
Шықты дауыс бір өктем.
Ғаламатымен Алланың
Жанды-жансыз дір еткен.
Қақпаға қарай аңдыздап,
Шапқан жалғыз қараны,
Қалды тұрған жұрт байқап,
Есуасқа көбі балады.
Гүрс-гүрс атқан оққа да,
Қарамады, қайран ер!
Көз алдына келген ед,
Қырылып қалған қалың ел.

Дарбазасы шүршіттің
Дүрліктірген көп жұртты.
Қорғасын мен қалайының
Қоспасынан құйылған
Шапқан ерлер алмақ боп,
Қыршынан қиылған,
Көп мықтының
Алуға тісі батпаған.
Қақпаны алу ақыры,
Олжабайға бұйырған.

— 4 —

Керемет көп біз білмейтін
Жалғанда,
Талайларды қалдырған
Қақпа сонау арманда.
Тоз-тозы шықты әп-сәтте
Айбалтамен,
Салып-салып қалғанда.
Кіре алмай жүрген арманда,
Қалың қазақ күткен көп.
Ішке кірді ентелеп,
Өлтіргенін өлтіріп,
Қойдай қуып желкелеп,
Жүндей түтіп шүршітті,
Тәубасына келтіріп
Талай-талай ерлерді.

Көрген патша
Жараланған,
Олжабайды көріп көзімен.
Сұраған екен таңқалып:
– Мұнысы, сірә,
 ұлыларға тән қылық.
Бұлшық етінді оқ жұлып,
Кеткенде қалай қақпаны...
– Деген екен Олжабай:
– Білмеймін мен басқаны,
Тиген оқты ойға
 алар кісі мен емес.
Жарақатты шын батыр
Жаны шықпай елемес.
– Қақырата бердім қақпаны.
Қақырата бердім ынтыға.
Шығарып естен басқаны,
Қанды шаңы торлаған,
Жаулардан әбден сорлаған.
Ашылсын деп қазақ аспаны,
Аянбай салдым барымды.
Алға ұстап арман, арымды,
Елемедім, сенсеңіз,
Селдей боп аққан қанымды.
Шүберекке түйген ем,
Халқым үшін жанымды...
Ағасының ерлігін естігенде

Төрт-бестегі інісі
Жарасып-ақ тұр мұнысы:
– Менің ағам – бати! – деп
Олжабайлап ұран тастапты.
Тал шыбық мінген достарын,
Қан майданға бастапты.
Сол өнеге, сол ұран
Жеңіске елді бастады.

«Қалмаққырған» шайқасы

– 5 –

Олжабайдың ерлігі,
Онан әрі жалғасты.
Кеппеді тіптен терлігі,
Бірде шүршіт,
Бірде қалмақ албасты.
Жағасына елінің,
Шұрайлы бай жерінің
Мөлдіреген көлінің
Тас кенедей жармасты.
Қынабынан суырды,
Жарқыраған алмасты.
Бірде жеңіп қалмақтар,
Қазақтар қашып бел асты.
Күңіренген елдің зар-мұңы,

Олжабайдай арлы ұлды
Сырдан бір-ақ шығарды.
Осында еді Баянаула
Ығайы менен сығайы.
Үш жүздің ұлы бас қосып,
Майданда бағын сынады.
Қан жұтқан ата-аналар
Бір құдайға жылады.
– Алаштың жауын жер қаптыр, –
Деп Алладан сұрады.
Тілектері қабыл боп,
Көрген қазақ дабыл көп.
Ақыры басы бірігіп,
Танытқан еді ұлылық.
Үш жүздің аты аспандап,
Әбілхайырдың аты шығандап.
– Құры, қалмақ!
– Қаш, қалмақ!
Жыраулар жатты жыр арнап.
Күндердің сондай бірінде,
– Олжабай, – деді, – Баянауланы
Көреміз бе тіріде?
Балағандарың жөн емес,
Қарттардың жанын сіріге.
Жүре берсек осылай
Қалмас қарттың бірі де, –
Деген Сәти бабаның

Сөзі жанға батқан-ды.
Жалатып қазақ табанын
Барында күш пен шаманың
Қалмақтың басын иетін,
Жалындай лаулап тиетін.
Қазақ үшін қан кешіп,
Салатын кез-ау аттанды.
Деген ойға бір беріліп,
Өзге ойдан жерініп,
Сәтиге көзін салған-ды.
Мақсаты бір, арманы
Сүйетін ол сондай жандарды.
Әлденеден іркіліп,
Отырғанын Сәти аңғарды.
Сонан соң да, – қыстамай
Жауап бер, – деп сөзіме.
– Осы сөзді, қарағым,
Қалдырайын өзіңе, –
Деген Сәти тік қарап
Олжабайдың көзіне.
– Менен хабар күтіңіз, –
Деді дағы іркілді.
Болар, сірә, мұнысы
Дайындай бер жұртыңды.
Көшуге Баянаулаға
Қыс ортасы ауса да,
Тұрған шақ ауа жылынбай

Төл төгіні басталып,
Қой қоздап, бие-құлындай
Бастаған шақ ед сол бір тұс,
Созылып барып, ақыры,
Сыр бойында бітті қыс.
Олжабайға сол тұста
Келген ед хабар күттірген.
– Қалмақтармен сөз қысқа.
Қыстап шығад бұл қыста.
Сонан кейін көшпесе,
Тап болады қырқысқа.
Олжабай айтқан сәлем бұл, –
Дегенде қалмақ жайында
Қарсы уәжге адам шықпады.

– Баянаула байтақ дегенмен
Боларына солай сенем мен.
Қалмақтардың берген жауабын
Сәтиге келіп баяндап,
Осылай деді Олжабай:
– Ұлы көшті өзіңіз бастайсыз
Баянаулаға, –
Деген ед сәл аялдап.
Едіге биге ой салған-ды
Айтылмаған сөз қалмады.
Көшелік десті ақыры
Мамыр туа алдағы.

– Аллаға сенім арталық
Үмітпен таңды қарсы алып.
Жалпақ жұртқа жар салып,
Белді бекем буалық.
Бұл хабарды әр қазақ
Қарсы алған ед қуанып.

– 6 –

Бәсентиін берені –
Батырлардың ерені.
Олжабайға тізе қосқанда,
Асу бермес өр еді,
Азуы қарыс бөрі еді.
Жасыбайдың деген шағы еді,
Өрлеген көкке бағы енді.
Сыр бойынан бастап келген-ді
Бәсентиін ұлысын
Ата қоныс елге енді,
Сарыарқадай белге енді.
Аздап аунап-қунаған,
Сағыныштан жүрек тулаған.
Шырқалып талай думан ән,
Талай сырлар айтылған
Жүректің түбін тырнаған.
Қозғалмай қалмақ жатқаны

Өзгелерге сыр ашпай
Ерттетіп мініп қыр асты.
Қаруын алмай сауытын,
Алыс жол да ауыр тым.
Сейіл құрып қайтпақ боп,
Бұйыртқанын Алланың
Құба түзде татпақ боп,
Шойынды көлге беттеген.
Деп еститін ол көлден
Сұлулық әсте өтпеген.
Көз құмарын қандырып,
Үміт отын жандырып
Шалқып жатқан айдынға
Айбын қосқан айбынға.
Жөтеліңкіреп әлдекім
Ойын оның бұзған-ды.
Жер кенедей тапал тым,
Сұрқы сұсты, ызбарлы:
– Кімсің? – деді кекиіп.
– Қонақпын
– Көзінді жоғалт, тез кәне,
Тайып тұр дереу, жол – эне!
– Ақсақал, – деді Жасыбай,
Сөйлесеңізші тасынбай.
Кім екенімді білмейсіз,
Жазықсыз жанды тілдейсіз.

– Мен үшін қазақ – ата жау
Екендігін білгейсің,
Одан әрі тыңдамай кетті жортып.
Зәресі ұшты мынаның, менен қорқып,
Деп ойлап қалмақ артта қала берді.
Кім екен соңына ерген мына қортық?
Ол жігіт Жасыбайдың інісі еді,
Қолғанат сенім артқан тынысы еді.
Кенет ол ағасына былай деді:
– Жаратпай қалдым, аға, мына сені
Ит қалмақ қазағыңды қанша сөкті.
Берер деп күткен едім сені соққы.
– Билеген патша Құдай жер мен көкті,
Тіл берген пендесіне көкіректі.
Ақылы әр пенденің қилы-қилы,
Бірі мисыз дегендей бірі милы.
Сондайдың бірі еді манағы шал,
Ондайды дейді қазақ жайылған мал.
Онымен дауласудың өзі артық,
Сондықтан сен ағанды кешіре сал.
Сөйт тағы екеумізге тағам қамда.
– Қойдыңыз кеше, бүгін шықпай аңға.
– Ал онда бұлаққа ана барып тоқта,
Қу ағаш жинап қойғын салар отқа
Аң табылар аңдасаң жортқан маңда.
Сайды өрлеп таудан асып бара жатты.

От жанып су ысыған сәтте келіп,
Бұл ағаң ойда-жоқта елік атты.
– Сен оған дәмдеп сорпа пісіріп бер,
Қалған етті сақтайтын тапқайсың жер.
Ертесін ішіп алып таңғы шайын,
Атын ерттеп шығатын тауға дәйім.
Қалмақтар Сирек тасқа қол жиюда,
Осылай аңғартатын жүріс жайын.
Сонан соң күрсінетін, сыйынатын,
Қазақты қолдасын деп бір Құдайым.
Ал бүгін ерте түсті таудан төмен
– Сүйінші сұрамақ ем мына сенен.
Қиядан Олжабайды көзім шалды,
Ертең біз кезігеміз сол еренмен, –
Деді де жалт бұрылды жайраң қағып,
– Олжекем деп жүруші ем жатыр нағып.
Алла өзі қуат берсе бірер күнде
Қуармыз қалмақтарды шаңын қағып.
Дәу де болса көші артта өзі келген,
Қасындағы батырлар соңына ерген.
Кейбірін алыстан-ақ шырамыттым
– Кемдігі толар деші меніменен,
Осылай ағасына еркелеген
Інісі шайын қойып ертеменен.
Аттарын ерттеп қойып оятқан ед,
– Тұрамын сәл тоссаңыз, – деді төрем.

Шойынкөл бара жатты артта қалып,
– Сергідік баурайында аз демалып.
Дей беріп аттан құлап бара жатты.
Гүрс етті мылтық даусы жер-көкті алып,
Інісі аттан жылдам атып түсіп,
Отырды Жасыбайдың басын құшып.
Жас парлап жанарынан жаны күйреп,
Жалтақтап жан-жағына зәресі ұшып.
Пана болар жан қайда, болар тірек? –
Деген оймен жөнелді
Атқа мініп.
Көйлекке көзден аққан
Жасы сіңіп.
– Мынау кім Жасыбайдың
Атын мінген?
Қашса ат
Кім екенін келгін біліп.
Ананы көрген жерден.
– Ағатайым!.. Өлді!.. – деп
Өкси берді.
Көзде жас бейшараның көңілі шерлі,
Әлгілер бірден танып қоршап алды.
– Олжабай ағам қайда шақырыңдар!
Қазір біз ол кісіге естіртеміз,
Басына Жасыбайдың аттаныңдар!
Оң жаққа қойып, бетін жауып,
Қойыңдар қайдан болсын молда тауып!

– Ой, бауырым, Жасыбайым!.. –

деп аңырап,

Олжабай батырлармен келді жетіп.

Сиректас дегенді естігенде,

Батырлар қалғандай ед бір селт етіп.

Қай жерге жерлейтінін нұсқады да:

– Бәсентиіндерге хабар салындар,

Батырлар маған еріндер!

Басқаларың осында қалындар! –

Деп Олжабай атына қонған еді.

– Қалмақтарды қырамыз

Жасыбайдың кегіне.

Жасыбай кегі – қазақтың

Ұштасып жатыр кегіне, –

Деген ед Малай төгіле.

Туа қалған бұ да бір

Жұлдызды қазақ көгіне.

Ә, дегенше Сиректас

Көрінген ед қарасы.

Қалмақтың соңғы қамалы,

Жер мен көктің арасы

Таусылған қалмақ амалы.

Осында келіп тығылған

Қорғаныс қылмақ, шамасы.

«Олжабайлап» ұран тастаған,

Даусын естіп батырдың

Күтуге төзбей ақырын

Таудан түскен төменге.
– Сендер, – деді Олжабай
Жазықсыз жанды өлтірген
Сендерді де тәубаларыңа келтірем,
Тасадан келіп өлтірмен.
Шығамын ашық айқасқа
Тығылсаңдар да қай тасқа.
Біріңді тірі қоймаймын,
Тышқан алған мысықтай
Домалатып қуып ойнаймын.
Сендерге айтар жайым бар,
Ұшырасқан қалмаққа
Осы сөзді айтыңдар.
Шал-кемпірге, балаға
Қаңғып қалған далада
Жөн болмас қылыш сермемен.
Күндерін көрсін өлмеген,
Қыз-келіншекті жазықсыз
Қалдырмасы хақ азықсыз.
Үйленбеген ұландар
Талапты жандар мұны аңдар.
Жүрсін шалқып еркімен,
Баураған әйел-еркекті
Қылығымен, көркімен.
Тіл табысар, жарасар,
Талай қалмақ қатыны.

Шығарған қазақ атыңды, –
Деп қолын сермеді,
Олжекеңнің өзіне тән тілдік өрнегі.
Сан ғасырдан бері асты
Данышпан Мәшһүр жазбасы,
Байтақ елге таратты.
Олжабай батыр күйініп,
Жауар бұлттай түйіліп.
Қырмаған соң бұларды,
Қалың қойдай иіріп
Керегі не?! – депті күрсініп.
– Сиректасқа қойдай иіріп
Қолына қару ұстайтын
Ерлері тірі қалмасын.
Жарқылдаған алмасың
Талай басты жалмасын
Кетті шайқас басталып.
«Ә» дегенше сан қалмақ
Қалды жерді жастанып.
Ерсініп жүрген талайлар
Олжабайдың түріне
Қарауға да жасқанып,
Тастай қашты қаруын.
Ажалға қандай амал бар,
Құтқармады оларды,
Сайланып келген сарбаздар.

Басты бейне албасты
Олжекеңнің қаһары
Жалмауыздай жалмаған.
Сонан соңғы кезеңде,
Көлге түсіп, өзенге
Қалмақтар қия баспаған.
Ақбеттаудың шыңына,
Баянаула нуына
Қиядан көз тікпеген.
Тамырын жұлып қалмақтың
Аластаған елінен.
Баянның асқар белінен
Олжекеңнің мәңгілік.
Есімі тұрар жаңғырып,
Ұрпақтары «Қалмаққырғанды»
Ғасырларға жаяр ән қылып.

Шоң

(Поэма)

Алғашқы қадамдар

Үйдегі әңгіме

– Сен мұнда келетінді қайдан таптың?
Биі бұл ел танитын болашақтың.
Шоңменен тілдесетін сен кім едің?
Ұқпаған ата-салтын, мәңес неме,
Өмірде көрмеген ем тап мұндайды.
«Кет былай» десем ұлым тапжылмайды.
Қасындағы мәңестер іліп-шалып,
Құдай-ау, әлдене деп қалжындайды.
Шоң сонда: «Аға!» – деді күле тұрып,
– Ордада айғай салу бізше – бүлік!
Басқа болса бір шара көрер едім...
Дегенде ет жүрегім етті бүлік.
– Әкрам, сенің ұлың – менің досым
Орданың би екені есте болсын.
Ертең бізге мінуге төрт ат келтір,
Мұнымды ойын көрме жолың болсын.
Едіге биге барып ем мұң шаққалы,
Едіге күлді дағы тіл қатпады.

Кетерде:

«Құр жүрген ат жоқ па еді?» – деп,
Өзімнен кәдімгідей сыр тартқаны.
Би ойын бірден ұғу маған қайда
Айтар ойын осылай жұмбақтады.
Есіме бірте-бірте түскен еді,
Қар суынан тойынсын деп
Бір топ атты босатып жібергені.
Бала билер деп қойды ерттеп мінсін,
Не шығарын бұлардан Құдай білсін.
Қылығы балалардың ұнамайды,
Қайтерсің, мейлің күл, мейлің күрсін.
– Күрсінсең өзің күрсін, – деді әйелім,
– Ақыл-есім орнында әлі менің.
Әкірамды жерлеген жұрт алдымда,
Әкесің-ау сен дағы сорым менің.
Әйелдің сөзін қайтем елемедім,
Ел күлмесе күні ертең көрер едім.
– Қарашор, сенің сөзің ақыл бопты-ау,
Демесіне кім кепіл Едігенің,
Аттарын ерттеп мініп тұр тізіліп,
Теріме сыймай
іштей тұрмын мен кіжініп.
– Әкрам, сені ме?.. – деп қала бердім,
Шоң бала мені ағалап тұр үздігіп.
...Шоң алда,
Ана үшеуі соңымнан еріп,
Барады сар далаға әне желіп.

Арасы қозы көш жер делбе қозып.
Шоңнан басып озбағай билеп желік.
Кім білген қарапайым салт атты сап,
Тамсанып қарап қаптын аз-мазырақ.
Қыр төсіне берерін мұнша көрік,
Қалай ғана ұқпадық бұрынырақ.
Осылай кейде шауып, кейде аяндап,
Шоң тоқтады, аналар қалды аялдап.
Біреуіне ым қаққанды тұрған жерден,
Шоңға кеп, әлденені тұр баяндап.
Олардың жаттығуын естіп жүрдім,
Өнердің шығарыпты алуан түрін.
Кейде олар өткен билер қазынасын,
Бірінен соң жаттапты таңдап бірін.
Ән салып күйге кезек береді екен,
Шариғатқа кейбірі кемел екен.
Мұның бәрін көргендер айтты маған,
Көне билер бұлардан төмен екен.
Екі-үш ай дәл осылай жаттыққан соң,
Жас билер бастаған Шоң
Сәтидің ауылына аттанды олар.
Мақсаты сәлем бермек, бата алмақ
Сол күні Сәтиге де хабар жеткен,
Сәлемді қабыл алды ол құрметпен.
Сүйсінді іштен Шоңның мұнысына
Тарылған кеңейгендей тынысы да.
Шоң болса Едігенің үміті еді

Үкілеп қосар ертең ұлы сынға.
Сәтидің кісі таныр бар шамасы
Болашақ жақсылардың қаншамасы
Алдына бата сұрап келген еді-ау
Дегенді айтпаған ел жаза басты.
Өркендеп өсіп-өнді мал мен басы,
Атанған Сәти бидің үш қасқасы.
Күшігі, Ақжігіті, Жанжігіті
Қатарынан өнері, білімі асты.
Қайтерсің бұл да болса тағдыр ісі
Жай түсіп жалғыз сәтте жер томпайтты.
Айналады үш қасқасы жер атына

Үш қасқа...

Әкенің мәңгілікке мұңы-зары,
Бүкшиіп еңкіш тартты сүйген жары.
Күшіктен қалған тұяқ Жұмабайы.
Жарық дүние жүзінде осы бары...
Жас өсер деуші еді ел тәуба, тәуба.
Не өнбек мейлі басын соқсын тауға.
Сол оймен еңсе тіктеп, бас көтерді,
Өлгенше ерік берме қайғы жауға...
Үй тіксін, кісі жібер сойыс малға.
Бұл тұста Шоң да келіп қалған еді,
Бітімі ерекшелеу сары балаға
Сәти бір сәт сынап көз салған еді.

Шоң десе Шоң екен-ау бітімі ерек,
Жанына ергендерден тұрқы бөлек,
Сықсиған қос жанары күлім қағып,
Адамға қарайды екен тым елжіреп.
Қабағы тұрғандай ма көзін жауып,
Әр сөзін сөйлейді екен орнын тауып.
Мейлінше сөзге сараң ойға терең,
Қарсылас билер үшін бұл бір қауіп.
Кіргізді оларды үйге Сәти бастап,
Күтуші әрқайсысына жастық тастап.
– Жігіттерің жол соқты болған шығар,
Алындар, – деген Сәкең, – аз тыныстап.
– Жастар ғой бәйге

атындай жүрген жарап,
Жараспас ата алдында жантайғаны
Отырған дара басын мыңға балап.
Шоңменен танысуға құмар еді,
Сөз тыңдап кеңесуге ара ағайын
Қаржастың жақсы мен жайсаңдары
Алдында Сәти ердің қайпаңдады.
Кезекпен Шоңды жатты қонақ қылып,
Кеп жетті ақырында қайтар шағы.
Ер Сәти:

– Қарағым, қартайғанда кеміп әлің,
Ешкімге қажет емес сенің қалың.
Кешегі билерімнің

қол астымда өсіп-өнген

Өтірік уәдесінен қалжырадым.
Осында бізден бұрын тұрып жатқан,
Шаруасын көркейтіп малын баққан.
Бір бейшара момынға жан-жағынан,
Жылдан жылға көбейді кінә таққан.
Бірі келед «ана мал менікі» деп,
Бірі келед «жер оның менікі» деп.
Қоқан-лоқы көрсетіп қамшы үйіріп,
Біреулер жүр айбат қып көрсетіп доқ.
Осыны әділ шешіп беріңдер, – деп,
Билерден қаншама рет еттім тілек.
Тайғақтап бір шешімге келе алмай жүр,
Кейбірі куә жоқты етеді тілге тиек.

– Сәти аға, билерінде шаруам жоқ,
Би сөзі болуы шарт атылған оқ.
Әйтпесе абыройы қалмай бидің
Аңдамай күлкі болып басады шоқ.
Сондықтан ату керек оқты абайлап,
Сол оққа ар-ожданың бірге байлап.
Солқылдақ алған шешім күр нобайлап,
Зияны әділ жанның басын жоймақ.
Сондықтан сенім артсаң, аға, маған,
Қуат берсе көрейін хақ тағалам.
Істің ағы шешеді бұра тартпан,
Осыны есіңізге сіздің салам.

Алғашқы билік

Орда тігіп, Сәтекең елін жиды,
Зәбірлеуші, зәбірленуші келді тәмам.
– Би болу жүктелген ед мына маған, –
Деп Шоң өзін-өзі таныстырды.
Сонан соң сөзін әрі сабақтаған.
– Зәбірленуші сөз кезегі дейді саған,
Туғалы бастан өтті қилы заман.
Бұл күнге де кеп жеттім есен-аман,
Көпжасар байдың өз дегі жалғызы едім.
Осы жер Көпжасардың Бал тірегі,
Алладан қабыл болған көп тілегі.
Ел кеткенде бұл жерден қаша көшіп.
Науқас ед, төсек тартып жатыр еді.
Ел көшті, біз қоныста қала бердік,
Маңайда ел сейіліп сала берді.
Төсектен тұруға да қалы келмей
Жарықтық күннен күнге

төмендеп сала берді.

Ақыры жер қойнына бердік оны,
Үш жыл өткен аттанғалы көштің соңы.
Олардан содан бері хабарсыз ек,
Арман боп елді табу қала берді.
Ерте отау көтерген ем ұрпақ өсіп,
Оларда еңбек етіп, терді нәсіп.
Қол боста садақ атып үйреткен ем,
Мал бағып аң аулауды қылды кәсіп.

Бес ұлым, бес ауыл боп дүркіреді,
Сол күндер қайта оралмас шіркін еді.
Сол тұста босып жүрген жұрт көп еді
Соғып кетіп жүретін кей күндері
Солардың бірі маған хабар салған.
Осылай беттеген топ

қалмақты көзі шалған.

Қамданып барымызша дайындалдық,
Болмай шықты әлгінің сөзі жалған.
Шал-кемпір, бойжеткен қыз,
Қалғаны бала-шаға амалсыз тежелдік біз.
Оларда әлдене деп жылап шулап,
Жалынып тұрғандай ед «өлтірмеңіз.»
Ұлымның ең кенжесі аусарлау ед
Бір қызын қора айналып барад сүйреп.
Жүгіртіп келіндердің бірін оған
Найзасын деп келді ол апты түйреп.
Деген соң амалым жоқ қалдым тұрып,
Қалмаса жарар еді құдай ұрып.
– Келінің, – деп әкеп тұр қызды маған, –
Батанды бер, дәстүрімен ата ғұрып.
Шоң: – Келінің осында ма?
– Тергедің-ау, қарағым, осыншама.
Қарғам, келін, орныңнан тұршы, – деді
Байғұс шал қалған әбден құр сүлдері.
– Рас па қайын атаңның айтқандары?
– Рас, – деді ол орнынан тұра сала.

Би үшін бұл таптырмас дерек еді,
Зәбірленушіні тұқыртуға керек еді.
– Зәбірленуші, сені ұрған осы шал ма?
– Таяқ жейтін мен шалдан есалаң ба?
– Ал онда кім?
Ол төбеттің төбесі көкке тиген,
Шекесіне шоқайтып тымақ киген.
Жерімді қайтар деп ем жанына кеп,
Жалп еткізді ішімнен жалғыз түйіп,
Сонан соң тепкіледі, аямады,
Шығуға шыбын жаным таяу қалды, –
Дегенде еңгезердей әйел тұрып:
– Сен байғұсты мен сонда сабағам-ды, –
Деді де тымақ киіп тұра қалды.
– Бердім деп айзы қанып сыбағанды.
Би:
– Ақсақал, басқа тартар куәң бар ма?
Жұрт:
– Жақтасып шықты бәрі сорлы шалға.
Айтқаны ақсақалдың бәрі шындық,
Әділ би қоймас елін басындырып.
Бейшара шалға отбасын ыдыратпай,
Ұстаған пәле жабу неткен сұмдық?!
Ал бұған куә болып келгендердің,
Мал үшін арын сатып өлгендердің
Арын сатқан имансыз сатқындарды
Артық емес тірідей көмгендерің.

Шоң би

Әділдік пен Зұлымдық жекпе-жегін,
Зұлымдыққа кигізсек біздер кебін.
Шындықтың обал, сауап серіктері
Шындықтың туы болып желбірерін.
Ұғар ел тәніменен,
Жұдырықтай жүрекпен, жаныменен.
Әділдік біздің мынау тар заманда
Аңсаған байтақ елдің әні дер ем.
Сондықтан тура жолдан бұра тартпау
Аллаға күнәкар боп жаза тартпау.
Үшін мен үкімімді жария етем,
Біріңе тым қатал, біріңе тым жомарттау.

Үкім

– Жер иесі,
мал иесі Әбекең деп танылсын,
Жеріне, малына заңсыз таласқан.
Ұмытпай ұлы Таластан
Тоғыз түйе, тоғыз жылқы, тоғыз сиыр
Бастаған айып алынсын.
Өзіне 35 дүре салынсын.
Жалған куәгерлерге,
Әбекеңнің адал атына
Күйе жаққаны үшін

Жала жауып негізсіз айып таққаны үшін,
Астарындағы аттары тартып алынсын.
Әрқайсына 25 дүре салынсын.
Айыпкерлерге үкім күшіне
Енгені ескертілсін.
Айыпкерлер бұл елден шеттетілсін.
Сол сәтте қаптаған жұрт кетті шулап,
– Құрысын кәрі билер көне тулақ!
Әманда беретінге бұра тартад,
Әділдік жастан шықпақ кәрі қу жақ.
Мұны әркім ұққан болар өздерінше,
Парасаттап салмақтап сезгенінше.
Сәтидің жанарында нұр ойнады:
– Бата берем балаға көздеріңше, –
Дегенде ақсақалдың бірі тұрып:
– Иләй, әмин, – деген ед әдет-ғұрып
Сол сәт Сәти төгіле жөнелген ед,
Қос жанары от шашып, мың құлпырып.

Сәтидің Шоңға берген батасы

Айдаболдың асылы,
Едігенің нәсілі.
Алла саған бақ беріп,
Домалатсын өрге тасыңды.
Қараның сөзін сөйлеген.

Сарғайсын тісің,
Тозсын талай көйлегің.
Хан-төреге бас ұрмай,
Өрттей лаулап басылмай.
Тұр халқының басында
Орыстармен тіл тауып,
Тұрсаң елге жоқ қауіп.
Біз ашпаған есікті,
Тепкілеп аш тегінде.
Қарашаға бол жұлдыз,
Жарқырап туар көгінде.
Алла саған бақ берсін,
Өсіп-өнсін ұрпағың,
Біз шықпаған биікке
Самғап өзің шырқағын!
Әумин!

Шоң таңдауы

Сан жылдар мұнан кейін өтті самғап,
Артында арғымақтың қара шаң қап
Кешегі бала Шоң салиқалы жасқа жеткен,
Басатын әр қадамын, сөзін аңдап.
Сол тұста ол ел таныған бидің бірі,
Тұлғасына сай дерлік ісі де ірі.
Шоң бидің қадамынан хабардар еді,
Орта жүз аймағыңның әр түкпірі.

Сыйлайтын білетіндер парасатын,
Ақылына өр мінезі жарасатын.
Қараша демесеңіз шыққан тегі
Хан менен парқы бар деп таласатын.
Сөз қылып жүрер еді сырттан оны,
Сырттан пішкен қанша

дәл жұрттың тоны

Дегенге уақыт өзі берген жауап,
Танылған кез жеткенде оңы-солы.
Сол кезең 1822 жыл келіп жеткен,
Аздай-ақ қазақты хан мен төре еңіреткен.
Патша ағзам уставы жарық көріп,
Қараға шықпай жатып кәрін төккен.
Уставтың әр жолынан қарашаның
Ағызар күні ертең кара қанын.
Уытын сезінген ед Шоң би бірден
Ойлаған ерте күннен кара қамын.
Тұтанып Шоң ішінде алау жалын,
Тартқызған сәл ертерек аттың жалын.
Уставқа бағынбайтын жол іздеген,
Қорғау үшін қараша болашағын.
Ойға алып өткен-кеткен шежірені,
Кенеттен ет жүрегі елжіреді.
Апыр-ау, Сәти аға Сарыарқа елді бастап,
Аттанарда жұртына бір ой тастап.
Иншалла көкірегі алтын сандық,
Сан кәрия сұрасаң айтар ән қып.

Сол сөзбен билер жағы тарасқан-ды,
Бірліксіз бөрі талар таласқанды.
Дәл сол сәт бірде-бірі білген жоқ еді,
Бұлт басарын күні ертең қара аспанды.
Бөкейді хан сайламақ орыс жағы,
Тағы да хан төренің аспақ бағы.
Бұл хабарды Шоң бұлттан кем көрмеді,
Қурап неге қалмайды ханның тағы.
Шоң дереу билеріне салған хабар,
– Бөріне хабарладым, – деді атшабар.
Тәңірім, оған берген қабілетті,
Сәтінде қиын-қыстау ақыл табар.
Билері көп күттірмей келді жетіп,
Хан сайлауы хабарын түнде естіп.
Сәрсенбі сол күні

Нұра бойынан табылайық.

Ботақара түбін бір дүбірлетіп.
Осылай болған соң Шоң байламы,
Осыған би атаулы сөз байлады.
Әрқайсың қара-құра кісіні ертіндер!
Неге деп ешқайсы сұрамады,
Төбе бидің болғаны ғой ой байламы.
Сәрсенбі Ботақара өңірінде,
Болмаған бұрын-соңды өмірінде.
Барак ханның ұрпағы Бөкей төре
Хан сайланбақ желік кіріп көңіліне.

Ұлдары әлеңкедей жаланып тұр,
Мәз-мейрам жүздерінен шалқиды нұр.
Ал төренің жүзінде алаңдау бар,
Шоң анау қарсы алдында қасқайып тұр.
Жанарын оған тікті сығырайып,
Теңеп тұрды ажалға келмес айтып.
Броневскийден бата алмас ығар, бәлкім,
Зеңбірекпен қит еткізбес жіберсе атып.
Үстіне киген киім алым-жұлым,
Болашақ ханның ап тұрған әбден сұрын.
– Суыртпағынан жыртып бер

маған да, – деп

Орыстар таң қалулы ед ұқпай сырын.
Жұлым-жұлым киімін бөлісіп ап,
Жұрт алдында төрені тұрған жұтап.
Ұлдары кеп әп-сәтте киіндірді,
Қымбат киім тұр енді жарасып-ақ.
Алаңда тұрған жандар көзін сүзіп,
Серпілді кейін қарай барад қашып.
Бөкей де ұлдары да қалды сасып,
Ал аналар барады қырдан асып.
Ал тілмаш сөзді аударып қырылдады:
– Орысқа айт, аналарға оқ атсын де, –
Деп Бөкейдің баласы ырылдады.
Аударып берген сәтте оның сөзін,
Атардай қадады оған шегір көзін.

– Оттамасын! – деп ақырды сонан соң ол
Сарқылып біткендей ед әбден төзім.

– Остановите торжество! –

деген еді қатқыл үнмен.

Ал тілмаш:

– Хан сайлауды тоқтатындар! –

Деп салды жалпақ тілмен.

Бөкейдің ұлдарының бірі тұрып:

– Шоң бұзықтың ісі бұл дүрліктіріп,

Сайлауды тоқтатудың қажеті жоқ.

Жалғасын ата дәстүр, хандық ғұрып.

Ал ұлыққа оның сөзін аударғанда,

Ақырды қара жерге бір түкіріп.

– Ақымақ, не сандалап тұрсың үріп,

Жөн нұсқайтын сен бе едің мына бізге?

«Ғұрып» дейді.

Ғұрыпың біздерге бір тиындық.

Ал бұл сәтте манағы кеткен халық.

Атқа мініп, бірі қалмай келген салып

Шоң:

– Әй, орыс, сөзімді тыңдар

болсаң құлақ салып,

Қажет емес, Бөкейді кеткін алып.

Осы сөзді адамдар оған ерген,

Қайталап қайта-қайта айта берген.

Сонан соң Баянаула қайдасың деп,

Айбындап ата жұртқа тартып берген.

Сатқынның жазасы

Былай шыға Шоң атын тежеген-ді,
– Сыр ақтарар келді ме кезеңі енді, –
Дегендер Шоң аузына құлақ түрген,
Ал Төбе би тіл қатпай безереді.
Алған тіптен қабағын қарсы жауып,
Қарайды жан-жағына қылып қауіп.
Өзгелерге солай боп көрінгенмен,
Жеңілмесе қалай ұтпақ ебін тауып.
Ой ауанын аулаумен әлек еді,
Адамы тосып тұрған әне келді.
«Шаншар» деген жалғыз сөз айтты дағы,
Өз жөнімен салдыртып бара берді.
Ұтқанын Бөкей ханның ұққан еді,
Бұл онымен таза айқаста бұқпап еді.
Алты ай қыс әрекетінің алдын алды,
Арамыздан бір жансыз шықты-ау тегі.
Деген ой ат үстінде мазалаған,
Абайсың бір қадамнан қазады адам.
Өз көрін деген рас бабалардың
Сатқындыққа кім екен басқан қадам?
Шола бір алды артына қараған-ды,
Өзекке жалт бұрылған қараған-ды.
Ақ боз атты назарын аударған-ды,
Өзек қуып алшақтап барады әне.
Ақ боз ат күн нұрына шағылысып,
Жорғалап жортаң қағып барады ұшып.

– Опырау, атын танып, ал иесін, –
Дей берді ана пысық, ана пысық
Сәлден соң Әкрам биді оңашалап:
– Сен ерген жігіттеріңді келші қарап.
Ақ боз атты әлдекім өзекке

жалт бұрылды,

Қайда кетті анықта, қадағалап.

Сонан соң маған келіп баяндарсың,
Дегенсін қайтып қалай аялдасын,
Көрейін жүрген қуды іштен шалып
Жетіп кеп кіші биден жөн сұраған.

– Біз кімбіз? Майбас болса ірі адам.

Жол бойы Бөкейдің халін

біле алмадым деп үһілеген,

Бөлініп қала барды бір жырадан.

Жөн сұрайтын біз бе одан қала бардық.

Кіші биден осындай хабар алып,

Шоңға кеп Әкрам саспай баяндаған.

Сол сәтте Шоңның өңі кетті ағарып,

Төбе би қанын ішіне тартып алып,

Сала берді бір қуарып, бір сазарып.

– Бөкейдің халін білмек... Халін білмек

Шоң бірден үш жігітті шақыртып ап:

– Майбасты әкеліңдер маған ұстап!

Із өкшесі Бөкейдің ауылында,

Шу шықпасын болыңдар мейлінше сақ, –

Деген соң аттың басын кері бұрған,

Майбасты құтқармастай қақпан құрған.

Шоң алдында таң ата тұрған еді,

Жансыз боп елін сатқан сол антұрған.

– Әкірам би!

Жансызы Бөкей ханның, Майбас сатқын!

Шығардың елді сатып жаман атын.

Алты ай қыс Шоңның сырын,

елдің сырын

Бөкейге сатқан үшін алған атың.

Апарад бүгін сені сүйреп оған,

Айтатын көпшілікке бар ма датың? –

Дегенде Әкрам би Майбас

жұртқа жаутаң қағып:

– Мен сорлы ақымақпын, кеттім лағып,

Бөкейдің хан болғанын қызық көрдім...

Би:

– Ақбоз атты алып кел мұнда! – деген,

– Уа, халайық, билігімді тыңда! – деген.

– Сатқынға кешірім жоқ, жазасы – өлім,

Мына итті арқанмен шырма, – деген.

– Арқанды ат құйрығына байла, – деді,

– Ал енді басын босат, айда, – деді.

Сарыарқаның сан сұмдыққа куә болған,

Төсінде Майбас сұмырай жайрап еді.

Төртұлы халқы байламы

Шоң билердің есіне салды мұны,
Сәти талдың басында келер күні...
Мәселе әрқайсына анық еді,
Неге деп сұрамады бірде бірі.
Сол күні Сәти талда жиын өтті.
Би біткен ақсақалдарды ала кепті.
Олардан бөлек әр ауылдан,
Сол жерге еркек, әйел қаптап кетті.
Үкібай қысқа ғана баяндай кеп:
– Билерден бәріңізге аян бәрі,
Бұл Шоңның ұсынысы елге арнаған.
Ертеңін ойлаған ел сырын бүкпес.
Сондықтан пікір болса салиқалы
Айтындар іркіп қалмай, ескерілед, –
Дегенде отырған жұрт бір қозғалды.
Қария тамағын кенеп қалды:
– Уа, ағайын, айтайық барды бар деп,
Біздің ел болмаса да жұрттың алды.
Хансыз да, төресіз де күн көруде,
Зорлықсыз, зомбылықсыз жайып малды.
Билерден естіп жүрген ұсыныстан,
Төртұлы ұсынысының ұсқыны тың, –
Деп ақсақал сөзін әрі жалғаған-ды.
– Мың алғыс ел атынан мұның үшін,
– Бәрі рас айтқаныңыз, – деп шулады ел.

– Хан-төресіз ел болды бүгінде,
Тек бізге тыныштық берсе жетіп жатыр.
Оларсыз-ақ еліміз ел, жеріміз жер.

– Әй, сонда хан, төрені құдай қалап,
Қалсын деп сан пәледен арашалап,
Қараға бас ие ғып қойған жоқ па,
Оларсыз айтшы қара қайда барад?..

– Мынау кім төре менен ханды жоқтап,
Жұрт пікірін теріс деп өзінше оттап?
Құдайдың ұлы болса да шығар бері
Шабына жіберейін қазір шоқ сап.

Шоң:

– Пікірін айтқан жанда жазық жоғын,
Ескертем астына сал

қазаныңның болса шоғың.

Ұсынын бұл да бір атаның ұрпағы да
дауысқа салам.

– Төре мен ханға арамызда жоқ орын, –
Деп шулап шыға келді жұрт тағы да.

– Оларды жуытпасын ұрпағыма!
Аланда қарсылық үн үдеп тұрды.

– Онда мен сөз айтпақ ем жұртқа мына.
Сол сәтте гулеген сөз қалды тына.

Аманатын Сәти аға орындасақ,
Болмай ма ұрпақтарға мәңгі мұра, –
Дей келіп, – Төртұлы құрамы бізге мәлім.
Осы тудың астына Айдабол да табылар.

Бәсентин баласы... Кім білер не қыларын
Сол сәтте:

– Бәсентин – Мейрамның ағасы,
Ал Сүйіндік – Мейрамның баласы.
Бұған жоқ ешкімнің таласы,
Бүйректен сирақ шығармай,
Бізді де бірге деп санашы, –
Дегенде Қазанғап Бәсентин данасы.
Шалқыған шаттық үнінен халықтың
Тербеліп тұрғандай ед Ереймен даласы.
Үкібай би:

– Ал, ағайын, сөз құны бәтуамен, –
Демекші сіздерден

бәтуалы іс күтемін мен.

Сөз түйіні Төбе би сайлау болмақ,
Артымызда байтақ ел құлақ түрген.

Ақсақал:

– Байтақ ел тілегі, айтары да,
Бөлінбейік орынсыз ата руға.
Төртұлыға Төбе би сайлар болсақ,
Шоңнан өзге адам жоқ атқаруға.

Көпшілік:

– Ақсақалдың пікірі көптің сөзі,
Шоңды сынар жұртының келді кезі.
Қаптаған би Шоңменен тізе қоссын,
Мына жұрттың бірліктерінді көрсін көзі.
Бата алып ақсақалдан, қалың жұрттан,

Шоң тағы бұл сынды да жарып шыққан.
Шаттанып тұрса дағы ұмытпады ол,
Артында бар екенін қалың дұшпан.
Сонан соң табақ-табақ ет тартылған,
Қазақтан айтшы қашан ет артылған.
Құран да бақшыланды дүркін-дүркін,
Аруақтарға арналып жұрт атынан.

Қожы төренің қазасы

– Жаным-ау, Үкібаймысың ерте мұнша?

– Әй, жеңгей,

Бар билік асығар ма ем менде тұрса.

– Төбе би...

– Төбедей боп төрінде отыр эне,

Шоң күлді бұл төбедей Айторыша

Есіктен Үкібай би кіре берді,

Сәлем ап Шоң орнынан түрекелді.

Назарым сенде деген сынайменен

Құлағын Үкібай биге түре берді.

Қорықтағы жылқыға құрық сілтеп,

Барымташы топ жігіт бота тірсек.

Алдарына салып ап қыр асырған.

Сол күні жылқышылар кіл ересек,

Сойылдасып айғайға салған сәтте,

Құдайым қуат берсін дәйім дәтке.

Барымташылар қыла алмай көп қарсылық

Төрелер дау тұрғызбасын деп,
Аралтөбенің ұшар басына
Төлеңгіттерді
Еңісіне сол төбенің
Ел- жұртыңа жеткіз дерегін, –
Деп тұтқынды босатқам.
Уәлиханға хабар жетіпті келер күн
Аюнияз төңірегін жайлаған,
Үйірлеп бие байлаған
Төрт түлігі тең өсіп,
Қой, қозысы шайлаған.
Сондағы қаржас еліне
Қаржастың бір төріне.
Уәли хан хабар салыпты.
– Білетін ел төрені шығарады төріне.
Ал қаржастар көміпті,
Бейкүнә жанды көріне.
Осыған орай үкім етемін
Хан тұқымы Қожыға сойыл білеген
300 жылқы – ер құны
Төлеңгіттерге 100-ден,
Қадап айтам мен мұны, –
Деп Уәлихан қолын қойып
Үнсіз отырған Шоң манадан
Үкібайға көзін қадаған.
– Уәли хан... деп барып тыйылған.
– Кетейін, Шөке, садағаң

Шоң болса:

– Уәлихан ізі бұл істе

Жоқ деп кім тіптен айта алад?

Іштей ол осы сөзді айта берді қайталап.

Әлден соң:

– Әйтсе де соны, бірақ та

Санаға құйып жеткізетін құлаққа.

Би қайда ханға айбынбай

Ой қиялын бастап жыраққа.

Тығырыққа тірейтін

Биязы тілмен бипаздап,

Сілейтіп соймай ірейтін.

Ә, дегеннен түк қоймас ем түбінен

Деп ісінетін билер жетерлік.

Ал хан алдында еңсе көтеріп.

Тіл қатуға дәрменсіз

Көксау қойдай күрк-күрк жөтеліп.

– Хан ием, хан ием деуменен

Қысыр кеңес бастайтын

Мүделі істі айтуға

Табандап аяқ бастайтын.

– Бәрекелді, – десе Уәлихан,

Одан соң жағын ашпайтын.

Билерді Уәлиханға жіберіп

Отырғанша тірі өліп,

Бабадан қалған үлгіге

Бір Аллаға сыйынып бізде табан тірелік.

– Үкібай! – деді бір сәтте жымың етіп,
– Сен маған Жұмабайды келші ертіп.
Сен оған өзің барма, кісі жібер.
Жарадан сақтанғайсың тұрған тертіп.
...Үкібай Жұмабайды ертіп келді.
Шоң отыр амандығын сұрап елдің.
Жан сақтау қамыменен күйбең қағып,
Артында жатқан анау сары белдің
Әлден соң Жұмабайға тіке қарап:
– Соқталдай жігіт бопсың іске жарап.
Келер деп сені арнайы шақырған ем,
Ішінен топ жігіттің дара қалап.
Уәлихан асу бермес, ол бір биік,
Талайлар тайталасып тартқан күйік.
Билерден қарсы келер табылмай жан,
Табанын қайтқандар көп оның сүйіп.
Мен соған сені, Жұмабай, жұмсамақпын,
Аузынан арашалап ашқарақтың.
Талап еткен ер құны деп 500 жылқы,
Үкімін талқан етсең зэнталақтың.
Сонда елің атыңды атап сүйінер ед,
Дұшпаның тұз жалар ед, күйінер ед.
– Шоң аға, сөзінді бөлейін сәл
Өтінбекпін сөзіңізді түйінде деп.
– Илахи, әумин батанды бер!
Шоң сонда: «Кел, бері кел!» –
Деп оған батасын берген еді.

Үкібай сенің үшін сыналап жер,
Елің үшін төккен ең сен талай тер.
Қызмет қыл Сәти баба ұрпағына
Жұмабай көрмеген ел, көрмеген жер,
Сен оны өзің бастап апарасың.
Уәлидің өзгертуге көзқарасын
Бір көмегің сенің де тиер, бәлкім,
Сенемін өзіңе мен шет қалмассың.
Сол күні бір Аллаға сыйынып
жолға шықты,
Артта Шоң, алда Уәли екі мықты.
Арбасып айбат шеккен бір-біріне
Сарыарқаның алыптары керме иықты.

Ордада

– Сүйіндік адамдары келе жатыр,
Жар салып ағып өткен жаршы пақыр.
Уәлидің мұны естігеніне үш күн өтті,
Мұзға отырғандай
Алданып күй кешті ақыр.
«Хабаршысы келді» деп мәлімдеді.
– Кәне кімдер білдің бе, Сәлім? – деді,
Үкібай би, бір бала атқосшылар
Уәлидің шықпай қалды тіптен демі.
Тынысы тарылғанын сездіртпеді,
– Бар, – деді.

Хабаршы маңайынан тез зытты енді.
Уәлихан қатты қапа болған еді,
Сарылып Шоң келер деп көп күткен-ді.
Тағына кеп жайғасып көзін жұмды,
– Бұл жолы да опыр-ай сағым сынды.
Абылайдың асына келе тұрып,
Хан сайлауға қатыспай кеткен жынды.
Шоңның шаңын қақ деген төрелердің
Сөздеріне құлақ түріп елемедім.
Сол жолы қолды бастап Баянтауды
Қоршауға алсам ә, бәлем көрер едім.
Сөйтіп, ол төңірегіне танытқан ед,
Қараның хан, төресіз ел боларын.
Көліне үйрек ұшып, қаз қонарын.
Хан төресіз қыс түсіп, көктем туып,
Жарқыраған жайдары жаз боларын.
Мұны ұқса қанжығалы, шұбыртпалы,
Күңгірт тартып жүрмесе жанған бағы.
Керей, найман бұларда қарап қалмас,
Бас көтерер ел аз ба тағы-тағы.
Хан, төреден бөлінген ел Сүйіндік,
Бұлар үшін болған мен көзге күйік.
Ежелден қабырғалы ел жер қайысқан,
Мәртебесі өзге үшін тіптен биік.
Төрелерді былайғы ел деседі ынжық,
Төре түгіл хан дағы кетті жүнжіп.

Әйтпесе Шоң биді ауыздықтап
алмас па еді,

Сүйіндікті тізгіндеп іштен мүжіп...
Бір Төренің шу шығып қаны тамса,
Қалың жұрт Шоңға барып әлек салса.
Шоң амалсыз алдына иілер ед,
Хан ием, көмектес деп жаным қалса.
Қасыңнан табыламын,
Әміріңе құлдық ұрып бағынамын.
Дер ме деп атандырған адамдары
Жаңғақтай быт-шыт болып шағылғанын.
Қожы төрені бас қылып барымтаға,
Сол Қожы шәйт болды барымтада.
Есіл ер көзін жұмып кете барды,
Кім бар іздеп аттанар қарымтағы.
Селт еткен жан болды ма төре өлді деп,
Төреден қара қазақ беделді ме ед,
Тіксінген Шоңға барып төбетсің деп.
Бүлдірдің ел арасын сен енді деп,
Кім бар Шоңға сөз айтқан қарсы шығып.
Осылай өзін-өзі қажап, мүжіп,
Уәли хан тыныши алмай қаны қызып.
Жатқанда Сатылғанның Үкібайы,
Отырды хан мейірімінен күдер үзіп.
Ғұбайдолла, Айғанымды бірдей салып,
Уәлиханға сөзі өтпей отыр налып.
Жұмабай Уәлиханға кіре алмаса,

Не демек бұған сенген қара халық.
Жұрдай боп абыройы мен беделінен
Көрінбек Шоңға қалай не бетімен?!
Төбе би не болғанын сұрар болса,
Апырай, не деп жауап беремін мен?..
Бәрінен Сатылғанның рухы түсіп,
Үкібай селт еткен ед зәресі ұшып.
Жұмабай езу тартып ұйықтап жатыр,
Сол сәтте кеткен еді, көзі түсіп.

...Таң атты. Жұмабай да түрегелді,
Шайдан соң бұған қарап былай деді:
– Үкібай аға, Ғұбайдоллаға баста мені,
Алла жазса бұл істің келер жөні.

– Иә, сәт.

Жұмабай Ғұбайдоллаға тіке қарап:

– Сабалақ танылмаған жаңа талап
Онымен бірге тағынған қару-жарақ,
Санаулы жау жүректің бірі Сәти,
Шегінуді білмеген жау қаумалап.

Шапқанда сол Сәти мына менің атам еді,
Ерлігі үшін Абылай ер Сәти деп атап еді.

Марқұм әкем әкеңмен түйдей құрдас,
Қабылдамай қинады әкең мені.

– Айтайын, айтайын, – деп Ғұбайдолла,

– Хабар күт, – деген еді, – қапа болма.

Көп ұзамай одан хабар жетті.

– Келсін, – депті.

– Хан ием, датыма сәл құлақ асқын,
Алла қойса он беске жетті жасым.
Он бесінде білесіз ер Сабалақ
Ұран салып қалмақ қолын жарды барып,
Жекпе-жекте қалмақ

батырының басын алып.

Сонда Бұқар атынан түсіріп-ап,
Берген дейді қалың ел ақ батасын.
Сол Сабалақ Абылайхан әкең еді,
Бұқар жырау ел білген менің атам.
Хан барлап байқаған ед төңірегін,
Сол сәтте Жұмабай тағы төгілген-ді.

– Хан ием, екі сауалым бар?..

Отырғандар ішке тартты демін енді.

– Алла құзырына хан қарсы шыға ала ма?

– Келесі сауалың?

– Алла пәрмені айыпқа жата ма?

Уәлихан қалған еді іштен тынып,

Бала ойы неткен терең, неткен тұнық?!..

Қожының ажалы – Алланың құзыры бұл,

Біздің жерде жұлыны үзіліп тұр.

Алла пәрмені маңдайына жазылып,

сызылып бұл,

Ал оған кінәлау пенделерді күпірлік дүр.

Уәли хан ой түбіне шым батқандай

Әлден соң Ғұбайдоллаға тіл қатқаны:

– Жұмабай мен Үкібай

сынды қонақтардың,

Ырза болып қалаймын аттанғанын, –
Деп тапсырып Ғұбайдоллаға бұл екеуін
Уәли хан аңғартқан ед жол шығарын.
Ғұбайдолла әке сөзін екі етпеді,
Союға ақ байталды жетектеді.
Әрқайсына жеке-жеке үй тіктіріп,
Құс мамық, жұмсақ болды төсектері.
Өзі сон соң қозы көш жер шығарып сап,
Мұны олар хан ықыласы есептеді.
Байтақ қыр назар салған уақиға еді,
Десек те артық емес мұны тегі.
Хабарды естігенде жылапты елі,
Шоңға хабар сол күні жеткен еді.
Қаржастар өшкендері жанып,
Өлгені тірілгенге есептеді.
Еске алды ел аруақты, өткен бабаларды,
Мәз болды төрт ұлылар тәнті өзгелер.
Дегендердің ісінді бір көз көрер,
Дүние тұрақты емес, мың өзгерер.

Жұмабайдың Шорман атануы

Шоң бидің бір байламға келгені анық,
Жас қыран жетілуі үшін қанаттанып.
Аудару ел назарын – басты парыз,
Бағын ашпай алыптың өспесі анық.
Содан да ертесінде сөз бастаған,
Өзгеге Үкібайдан сыр ашпаған.

– Бұл – біздің Шорманымыз, –
деп шуласты ел,
Жайқалған Баянауылда гүл-бәйшешек.

Капитан Броневский

Генерал Глазеновтың қабылдауында

Броневский кірген сәт есік ашып,
Глазенов қарсы алды оны кербез басып.
– Қалай біздің сары аяз шымшыды ма?
Сағынған ғой жөні бар,

жүрдің ұзақ қашық.

Екеуі аз-мазырақ осылай қалжыңдасып,
Жайғасып отырған соң әңгіме ашық.

Басталып кете берген іс жайында.

– Губернатор

Бөкейді хан сайлап,

Қолын қойды мөрін басып.

Сөйтіп біздің ісіміз сәтті бітті.

Біраз уақыт жүріп ем болып күпті.

– Сіз бе, мен бе? –

деп капитан сөз қосқан-ды,

– Шоң бұзық шырқын алып сайлау тіпті

Болмай қала жаздады емес пе? – деп

Капитан сыр суыртпақтап,

Бекінгендей кеңеске бек.

Кабинет иесі капитанды іріккен ед,

– Ол жайлы рапортты да

жаздың емес пе? – деп.

– Сен енді маған азырақ құлақ сал.

Сонан соң капитанға күле қарап:

– Бөкей бір, ал Шоң болса жеке тарап,

Мына хат Шоңның хаты маған жазған.

Тыңдаңыз, ол біздерге қояд талап.

– Талап?.. Онысы қызық екен!.. –

Деп тұрды іштей, –

талабынан қызбас шекем.

Кабинет иесі хатты оқып тұр

Бір сөз жоқ жазғанында алар секем.

– Алты рудың басын біз біріктіріп,

«Төртұлы» халқын құрдық кіріктіріп, –

Дей келіп қол астымызда

екі жүз елу мыңдай

Әйел, еркек сақталды әр руда еріктілік.

Мақсатымыз – хандарға билік бермеу,

Төлеңгіттің салпақтап соңына ермеу.

Ұмтылған хан, төрені Баянтауға,

Тізгіндеу, көнбей жатса, тірі жерлеу.

Құрылтай мәжілісі Төртұлының

Төбе би ғып сайлады салты

деп бұрынғының.

Мойныма алдым ел артқан ауыр жүкті,

Қалтқысыз қызмет қылып табам қыбын.

Өмірлік маңызы бар мәселені,
Алты рудың Төбе биі

бас қосып шешеді енді.

Байланысты істерді тек біздерге
Бөкей арқылы жүргізу керек емес
тіптен енді

Сондықтан да тікелей біздерменен
Қарым-қатынас жасауды тілер едім.

Капитан:

– Мұның да арманы – хан болу, –
деп қалған-ды.

– Сөзіңіздің осы бір жоқ салмағы,
Сіз Шоңды –

Бөкейдің сөзімен бағалайсыз,
Ал Шоңның хан болудан басқа арманы.

Қазаққа ханның тіпті керегі жоқ,

Қазаққа оның, сірә, берері жоқ.

Ант атқан қараларға салады шок,

Түкке тұрмас қаралар дүние боқ.

Ал Хандар қасқыр мінезі

қараларды талап тынар,

Төрелер олардың қанын жалап тұрар.

Осылай теке тіркес ит жемеде

Құртпақшы қалың елді қарақшылар.

Іргесін қарашадан аулаққа сал,

Жас ұрпақ қазақ деген талаптылар

Бұл Шоңның ашылмаған қазынасы,

Ел тізгіні қолына тисе Ғазиз басы.

Ұсынбақ басқарудың жаңа әдісін,
«Бұзық» деп оны Бөкей былшылдасын.
Сіз оның мәліметіне тіптен сеніп,
Қараңғы қара орманға кеттің еніп.
Сол Шоңның халқы алдында ары таза,
Ал Бөкей арсыз адам жиіркенерлік.
Осыдан соң көр қане адам танып,
Қырсыздық десеңізші мұны неткен.
Қаншама жазықсыз қан жатыр тамыш...

Нұра шайқасы

Бөкей хан куәлігі қолға тиіп,
Шөп еткізіп алған ед мөрін сүйіп.
Сонан соң төңірегіндегілерге
маңғаз қарап:
– Күні ертең Шоңға тарттырам, –
деді, – күйік.
Тағы да әлдене дей берген еді,
Сол сәтте Төлеңгіті келген еді.
Есіктен аттай берген оның даусы,
Жұрт сөзін, ханның ойын бөлген еді.
– Хан ием! – деді байғұс кемсең қағып,
– Біз беталды жүргенде сыртта лағып,
Шоң алаяқ қарап жатпай көшіп барып,
Нұраға төрт түлігін жатыр бағып.
Осы сөз отырғандардың шырқын бұзды,

Хан алдында жиналған жандар ізгі.

– Шоңды өлтірмей біздерге

тыныштық жоқ,

Қара жерде қалмасын басқан ізі.

Мұны естіген Бөкей хан абдырады,

Сарқылғандай сол сәтте тіл құнары.

– Өлтіруді қоя тұр, басқа амал тап, –

Деп камзолының етегін жұлқылады.

Айтып қалды әлдекім жасақ жайлы,

– Бес жүз жасақ болса егер басыбайлы...

Отырғандардың біразы келіспеді.

– Ал оларды кім айтшы асырайды?

Бөкейдің балаларының бірі тұрып:

– Жасақ құрып жүргенде найқатылып,

Шоңда қарап отырмас қайрат қылар,

Нұра бойын жіберер тоз-тоз қылып.

Төрелер сонда ғана тоқтаған-ды,

Талайлар басқандай-ақ шоқ табаны.

– Мұны біз хан сайладық әздек тұтып.

Кәне Шоңның айылын жиып

тоқтағаны?... –

Деп тұрғаны болар, бәлкім, іштерінен

Қобалжу аңғарылад түстерінен

Сол сәтте сөз ұстанған ханның ұлы:

– Созбақтауға болмайды, сірә, мұны.

400 жігіт жасақтап аттанайық,

Алла жазса аттанайық бүрсігүні.

Ала таңнан аттанған төрт жүз атты,
Қабактары қатулы, екпін қатты.
Кейде желіп, кейде шауып ен далада,
«Шоң қайдасың?» деп Нұраға келе жатты.
Шоң бұлардың аңдытып әр қадамын,
Сайлаттырды шайқасқа өз адамын.
Екі жүз жігіт жидыртып тоқтаған-ды,
– Бары осы, – деп, – ағайын,
қолда барым...

Қара шаң көкке өрлеген будақ-будақ,
Жарау ат ер жігіттер әзір қунақ.
Ағызып ойдан төмен түсе беріп,
Шоңды боқтап бір сәтке кетті шулап.
Сол-ақ екен Бөкейді балағаттап,
Шоң жігіттері оларға берген ед тап.
Келте сойыл жарқылдап қылыштайын,
Шарт-шұрт етіп қарпысты сол сәтте тап.
Кейбіреуге шекеден тиген соққы,
Қара жерге қасықтай қанын төкті.
Аттан құлап «өлдім...» деп қала берді,
Кім тоқтатар қаны қызған кекшіл көпті.
Кек болғанда Бөкей мен Шоңның кегі,
Бірі сұлтан, бірі қара қусаң тегі.
Екеуі бірін-бірі түтіп жемек,
Өштіктерінің тірлікте жоқ ед шегі.
Ақыры қырқысумен түйінделді,
Мұнан соң да тарқар ма түйіндері.

Қазақ елі дүркіреп дүрілдеді,
– Осындайды көріп пе ең бұрын? – деді.
– Әділетсіз хан төреге Құдай екен,
Қырын қарай бастады бүгін, – деді.
Омбыдағы орыстардың ойы бөлек,
Шоң ісіне сүйсінді елден ерек.
Шоңға Бөкейдің Нұрасы керек емес,
Ол үшін Шоң би, сірә, қылмайды егес.
Хан беделін түсірді жұрт алдында,
Хан дегенің қу қурай ештеңе емес.
Сол төбелес Шоң беделін асырды анық,
Қуә болды бұл іске барша халық
Сасып: «Би, қорған бол!» –
деп Шоңға келді,
Шұбырған соңындағы халқын алып.

Шоңға келген хаттар

Кіші жүз Россияға иек артып,
Қармағын Бодандықтың алған қарпыш.
Ұлы жүз Россияға бет бұрмады,
Қоқанға қол артқан-ды тұрған шарпыш.
Ал Орта жүз Абылайхан заманында,
Біріне бас ұрғаны шамалы да.
Уәли тақ иесі атанғалы іргесі іріп,
Қалың топқа айналған қара-құра.
Уәли хан болғалы Баян елі,

Арқаның қасиетті сары белі.
Оны хан деп таныған кезі жоқ еді,
Қаламайтын хан төрені ел жүрегі.
Әйтсе де уақыт көші алға асады,
Бір кезең бір кезеңмен алмасады.
Кешенің күні өтіп жаңа күштер,
Дәуірдің тізгініне жармасады.
Ол мына
«Сібір қырғыздарының уставы»
Шоң мұны ойына берік ұстады.
Бұл патшаның уставта хан, төреге
Пайдалы бап қосып, қараны қысқаны
Екенін ұғынып,
Қалмас үшін алдында жүгініп.
Тоз-тоз боп кетпеуге тәуекел етуге,
Кетпеске түңіліп,
Қаралар қажыры үгіліп,
Ел-жұрттың намысын қайрады.
Жігіттер бар неше сан айбарлы
Бөкейді тұқыртқан жеңісте,
Бұзылмаған бірлік қаймағы.
Ал мына хат пенен рапорттар
Атқарылған істер айғағы.
Генерал майор Броневский хатында,
Жазылған Шоң бидің атына.
«Ықпалды би» дейді әманда,
– Ұлы ағзамға ант беру затында.

Бұл асқан мәртебе, үлкен сый,
Россия империя тоғысқан мың сан ми.
Ұшпаққа шығар қараңғы халқыңды,
Мұны да ұмытпай көңілге түй, –
Дей келіп
Хатыңызда атаған жерлерің
Округқа енеді уәдем бұл менің.

Махонин рапортынан

Шоң мені Найзатасқа шақырды,
Сапардың сәті түсті ақыры.
Кемел ғой Шоң терең,
Ұстамына сай ақылы.
Баянауыл округіне кірмек боп,
Қуандық ішінен келген топ.
Алтай руынан солардың
Жайын өзіңмен ақылдасуды жөн көрдім.
– Саржаннан қатты қысым көріп келген,
Болар ең әлдеқандай кеңес берген.
– Ал өзің елменен тілдестің бе?
– Кездесіп тілдесіп тұрам күнде.
– Алтайдың Төбе биі Зұлқарға ертіп,
Елмен қайтыңдар деп бір тілдесіп.
Тұрсынбай, Үкібайды жіберген ем
Көңілдері олардың да келді өсіп.

Ал бүгін сізді бастап барам сонда,
Алаң көңіл адамдар болса онда.
Бұлардың орысы қайда деген сауал
Шығуы әбден кәдік ақыр сонда,
Сонымен Шоңға еріп бардым мен де,
Жұрт шуылдасты мені көрген жерде.
– Ант берсеңдер
Қотыр Қызылтау, Алғабас,
Сарытау, Керегетас –
Болады қоныстарың.
Естеріңе, – деді ол, – соны ұстағын.
Антқа қолдарын қойды ел шұбап келіп,
Қай қонысты кім қыстайд алды бөліп.
Шоң сонан соң шақырып ап Балқар биді,
Жайлауларды атай кеп сөзін түйді.
– Жұрт қолапаштап қоймаған соң
Мен де сәттілік тіледім істерге игі!

Өтпей қалған сайлау 22 тамыз 1883 жыл

– Баянауыл сыртқы округы ашылмақшы,
Жиылды сан тараптан игі жақсы.
– Сыртқы округ аға сұлтаны кім болады,
Кімдер таққа бақ сынап таласпақшы?..
Кімдер дейтін жөні бар елдің, сірә.

Баянаула төрені таққа мұра,
Деп ешқашан санамаған.
Олар үшін хан төре жаман адам,
Қараға қамшы үйірген барын алып.
Қылықтары жандарын жаралаған,
Шоң бидің айтқанынан шықпай ұйып.
Хан төренің әманда жолын қиып,
Бағынып бас июдің орнына
Уәли ханға салған ел сан қиғылық.
Патшаның уставына сай сайлау өтсе,
Заңға сай төре рухы басып кетед.
Сан жылдар хан төремен алпарысқан,
Шоң бидің жақтастарының
еңбегі зая кетеді.

Подполковник Камаев:

– Төрелер, аға сұлтан сайлау үшін,
Ал қане мына тұрған үйге кірсін.
Мұны тілмаш аударды тілін безеп,
Бірден-ақ сезінді жұрт төре күшін.
Қаздаңдап Бопы төре топты бастап,
Көтеріп ата қаздай басын асқақ.
Пішен төре Петербордан соңына еріп,
Қалың топ үйге енді артқа тастап.
Тәуке төре балалары алға көз сап,
Өзге жұртты сұсымен барад жасқап.
Бірі қалмай үйге еніп бара жатты,
Шоңның тіптен аталмай қалды аты.

Әлдекім аузын аша бергенінде,
Шоң мен Шорман әлгі үйге қадам басты.

Орыстар:

«Сендерді кім шақырды?» – деп,

Көргенде Шоң мен Шорманға

ақырды кеп.

Сырттағы орыс-қазақ өңдері

тартты кірбең,

Үй ішінде басталған бұл дүрбелең.

Сыртқа анық ед ақыры шығары да,

Қалса киіп кетіп жүрмек бір бүйірден.

Шоң:

– Миколай!.. – деген еді ызбарланып,

– Жеткіз менің сөзімді орысқа анық.

Саған мұны күн ілгері ескертем мен,

Аға сұлтан сайласа төрелерден,

Қаңыраған осы үйде жалғыз өзің

Иттей ұлып қаласың серт етем мен.

– Сен мені қорқытпақпысың,

Шоң? – деді анау,

– Ретсіз жерге сұғасың неге танау?

Патша уставын есіңе саламын мен,

Болмайды бұл арада біздің қалау.

Ұстап төрені аға сұлтан сайла деген,

Саған оны ұғыну қайда? – деген.

Бопы сөзі шамына тиген Шоңның:

– Білгіш болсаң, үйінде сайра, – деген.

Ал Төртұлының төріне тайраңдатып,
Сені сұлтан кім сайлайд қараң батып.
Кетсе дағы, – деген Шоң көзбен атып.
Бопы да салған тілді бұтып- шатып,
Екі сөздің бірі де патша устаб.

Осы сөзге Төбе би жыны ұстап:

– Түкірдім устабыңа! – деп салған еді.

– Ит жеккенге айдат! –

деді анау мұны нұсқап.

– Патшаға тілі тигізген мына малғұн!..

– Кім малғұн? –

деп Шорман кеп бөгеді алдын

Жағасынан шап беріп іле-шала,

Қамшысын сілтей берген қағып қалған.

Шоң дарытпай басына Бопы шалдың

Қолындағы қамшымен салып қалған.

Бұрылып маңғаз басып жүре берген.

Есік ашты Шорман оның соңына ерген.

Даладағы қалың жұрт: «Шоң, Шоң»

Деп шуылдаған мұны көрген

Сарт еткенде қан-шекеден сорғалады.

Төңкеріліп кеткендей мына жалған.

Бопы мұрттай түскен-ді естен танып,

Қамаев абдырап сасып қалған ед.

Сәлден соң өзін-өзі қолына алып,

Шақырған сырттан емшілерін

Көп кідірмей олар да келді салып.

Дәрінің көмегімен есін жиып,
Жатты емшілер бейшараны жуындырып.
Едендегі ұйыған қанды көріп,
Зәресі ұшып бір сәтке қалды сұлық.
Йод жаққан кезінде шыдай алмай,
«Өлдім, өлдім, өлтірді»

деп берді зарлай.

Басын таңып ақыры сыртқа шықса,
Ел тарапты алаңда бір жан қалмай.
Камаев өз көзіне өзі сенбей:

– Халық қайда қаптаған қалың сендей?

– Олар Шоң, Шорманға еріп кетті.

– Бұл не, Тәңірім, түс пен өңдей?

Потанин әлгі сөзін қайталады.

Ал Камаевқа Бопы:

– Аналарды қайтар! – деп айқайлады.

Камаев күйіп кеткен болар, бәлкім.

– Кабан! – деп басын қатты шайқаған-ды.

Сонан соң: «Кет, көзінді жоғалт!» – деген,

Еңсесі Бопы төре түсіп төмен

Беттеген соңына ерген төрелерге,

Ал олар қарсы алған-ды кеттік деумен.

Ал Камаев рапорт жазып жатты,

Жоғарыға аз еді айтар даты.

Сыртқы округ сайлауы өтпей қалды,

Бүлікші ретінде аталды Шоң,

Шорман аты.

Камаев сәтсіздікті бүкпесіз хабарлады,
Орын алған кең байтақ даладағы.
Көз алдына әлден соң әкелген ед,
Төрелерімен сай қосқан дала арланы.
Көзін жұмып Броневский ойға батқан,
Әлемге алтын ұрық екенін мойындатқан.
Он үшінші ғасырдан жарты әлемнің,
Шыңғыс хан деп таңы атып күні батқан.
Сол әулеттің ұрпағы хан төрелер
Қара Шоңның алдында қалбаң қаққан.
Шоң тіптен осал кісі емес, сірә,
«Қара» деп тағу оған кінә, сірә.
Бір Құдайдың бергенін мойындамау,
– Ол өзі бас қатырмай келсін! – депті.
– Бұл Шоң ба талайларды
жаншып езген, түкірмей уставына,
Қаларын білсе де орыс қыспағына.
Зәресі ұшқан жұртпенен жұмысы не,
Жатқан болар шалқайып қыстағында.
Тобылдан бас губернаторға тартып кетті,
Шоңға мұның болған мен ақ ниетті.
«Патша уставы – Құдай сөзі» деп ұғатын,
Ұлығының қисаяр қалай беті.
Не де болса тәуекел етті дағы,
Болған жайды бүкпесіз баяндады.
Бас губернатор мұның сөзін
бөлмей тыңдап:

– Шоңды... – деп көзін сүзіп аялдады.
– Шоңды сайлауға кедергі тек устав па?
Оны айналып өтер жолды айтшы нұсқап.
Үнсіз қалған мұның ол ойын бұзып:
– Бұл не қылған, Тәңірім-ау, жолсыз
қыспақ.

Жасы оның неше де айт дұрыстап?

– 80-ге келіп қалған болса керек...

– Ойланарлық мұныңыз бұл бір дерек

– Екінші сайлауға дейін

сыр берер бұл бәйтерек.

– Міне бізге табылды іздеген жол.

Өзің қол қой! – деген ед бұйрыққа сол.

Шоңды онда аға сұлтан тағайындаңыз,

Тілеймін Шоң мырзаға сәттілік мол.

...Қамаевқа сол бұйрық келіп жетті,

Ал ол Потанинге пәрмен етті.

Шақыра барған казактар мен Потанинге:

Бұйрықпен келіп елді таныстырсын,

Беріп жүрген жұрт болар маған сыртын.

Бұйрықпенен танысып

Күпірлік мұсылманша болар, сірә.

Патша ағзам қойсын құртын

Камаев есі шығып мына сөзден:

Қаһарына ілігіп кетпей тұрып,

Тілдесейін өзімен көзбе-көзбен.

Би үйіне кірген-ді тәртіп сақтап,
Босағада іркілді сасқалақтап.
Қырындап жатқан демалып Шоңды көріп,
Бөлмеге келіп кірді абалақтап.
Қыр көкжал бұл тұста сұлап жатқан,
Сұрланып өңін бермей ішін тартқан.
Құжатты қолына оның ұсынып ед,
Ана жерге қоя сал деп иек қаққан.
– Кете бер, – деді сонсоң қолын сермеп,
Киргиздан мұншалықты қорлық көрмек.
Жай емес ед Камаевтың түсіне еңбек,
Жақсы, жақсы басқа сөз таба алмаған.
Қаны қысып бор-бор боп кетті терлеп.
Шыға сала атына қарғып мініп,
Қазақтарға бұйырды «соңыма ер» деп.
Таң атты арай төгіп шұғылалы,
Шоң беттеді оянып жуынғалы.
Би біткен байлар жағы құлақтанып,
Бірін-бірі ентелеп киіп жарып.
Ағылды төңіректен, алыс қырдан,
Келгендерде есеп жоқ оннан-мұннан.
Шоң қуанды балаша ол да пенде,
Өткен жылдар хан төремен алыстырған.
Тағдырларын бір арнаға тоғыстырған,
Көргенде қаптап келген қарашаны.
– Демендер хан мен төре аласарды,
Биікке олар әлі таласады.

Сақ болындар бірлікті сақтаңдар! – деп,
Олар тек күш тілменен санасады.
Бір бөлмені қазақша жабдықтады.
Кұрақ-көрпе төрінде жастық жатты.
Билермен келген елді риза ғып,
Орыстарды бір түрлі таңырқатты.
Ал Шорман аға сұлтан кандидаты,
Бірден-ақ іскерлігімен шықты аты.
Тоз-тоз боп осылайша жүрген халық,
Шоң хабарын естігенде қанаттанып:
– Орта жүздің Шоң, – деді, – Абаданы,
Патша ағзамның ұстабына қарамады,
Осы емес пе азаматтың жарағаны.
Хан билігі жойылып орта жүзде,
Аға сұлтан билікке келді мүлде.
Әр ру мұны өзінше қабылдады.
Бітетін шаруа ма бұл бір күнде.
Ал Шоң, Шорман сырт сөзге құлақ сап,
Дөңгелетті шаруаны қолдарына ап.
Жер дауы, жесір дауы бәсеңдеді.
Сан ғасырлық – ұлы дау,
Бірер жылда бола ма сол.
Әйтсе де ұрлық-қарлық етек алған,
Әр руда әр ауылға ізін салған.
Бірте-бірте олар да анықталып,
Бұл қырсық та тиылған іштен шалған.
Қыз-қырқынға бүйідей тиген әулие, молда

Ол дағы көп ұзамай түсіп қолға.
Тірідей әтек болып кебін киіп,
Еліне жетсе керек өлмей зорға.
Жолдаған сауалдарды генералға
Мектеп, медресе жайын тартқан алға.
Қаражат қазынадан бөлінеді,
Мұның бәрі шешілед деген алда
Генералдың сөзіне сенген еді,
Шолақ дүние зыр қаққан дөңгелегі.
Қас-қағым сәтте бұлдырап өте шықты,
Алла әмірі кім оған қой дер еді.
Мұса мырза істерін жалғастырды,
«Алаш арыстарында» жазғам мұны.
Бір жазғанды қайталау артық болар,
Ақынның да сөзінің қалмас құны.

Түйін

Шоң қазақтың қарасын алға бастап,
Хан, Төреге қарады тіптен асқақ.
Алла ісін қолдаған пендесі еді,
Қылыштай өткір тілмен өткен жасқап.
Ол қазақ қарашасының айбыны еді,
Көтерген төбесіне айбынды елі.
Шыңғыс ханның ұрпағын ығыстырған,
Қазағының қамқоры, ай-күні еді.
Қарашаға аттатқан устав заңын,

Ағайын, Шуға қарай бет аламыз, –
Деп қопарыла көтерілді үлкен-кіші
Маманды амалсыздан орнынан ап,
Әңгіме осымен болған ед сап.
Ағайын, сөздің қадірі жоқ,
Тыңдасаң аз-мазырақ құлағын сал.
Өсиет – бабалардан қалған мұра,
Өшпейтін мәңгілікке бір шұғыла.
Шоң, Шорман аруағын асқақтатқан,
Соларды бөле, тәңірім, иман нұрға.
Ал, біздер, сол бабалар ұрпағымыз,
Күлімдеп қырда атқан нұр таңымыз.
Тілі алмас, иесі ұшқыр ойдың,
Ал біздер сол бабалар жалғасымыз,
Асамыз баба атымен сан ғасыр біз.
Теңіздің толқынындай тербетеді,
Бабалардың алтын балдақ алмасымыз.
Шетінен өңкей дүлділ, өңкей өрен,
Сақта, тәңірім, біздерді еңкеюден.
Рухын бабалардың асқақ ұстар.
Антқа адал бабалардан қалған берен.

**Қолды болған қоңыр кітап немесе
Ә. Нұршайықовтың
«Алыстағы ауданда» очеркі хақында**

Ол жылдарда жақсы кітапты қолға түсіру, оны оқып шығу өзін сәл-пәл сауатты санайтын кез келген кеңес адамының ізгі мұраты саналатын. Солардың көпшілігі кітаптан ақша аямайтын, сатып алатын. Қай үйге барсаң да, кітап сөресі бос болмайтын. Ол кезде Әзілхан Нұршайықовтың шығармалары қолдан қолға тимейтін.

Ал мен жұмыс істейтін Баянауыл аудандық «Жеңіс» (қазіргі «Баянтау») газетіндегі сақа журналистер Әзілхан Нұршайықовтың облыстық «Қызыл ту» газетінде редактор болғанын, одан кейінгі жерде «Социалистік Қазақстанның» осы облыстағы меншікті тілшісі болғанын жырдай ғып айтатын. Оның жазушылық жолының алтын баспалдағы журналистикадан басталғанын естіп білу менің оған деген күштарлығымды арттыра түсті.

Бірде кітап дүкеніне кірсем, Әзілхан Нұршайықовтың «Қазақстан» баспасынан жаңа-

да ғана жарық көрген «Жер туралы жыр» атты очерктер жинағы сатылып жатыр екен. Іздегенге сұраған сатып алдым. Үйге келген соң кұныға оқи бастадым. Бірінен бірі қызықты очерктер өзіне еріксіз тартқандығы соншалық – бас ала алар емеспін. Міне, «Алыстағы ауданда» атты очеркін оқып отырмын. «...Бүгінгі сапарында ол «Большевик» колхозын аралап қайтпақ». Осы сөйлемді оқығанда, япыр-ау, Большевик колхозы дейді, бұл біздің ауыл емес пе?! «...Жасы жетпістен асқан қарт шопан Жапар...». Кезінде әкеммен бірге қой баққан Жапар ақсақал емес пе екен? Бірақ Сұлутау, Аян ауданы деген жер атаулары... Бәлкім, Большевик колхозы біздің ауыл емес шығар. Облыста басқа да «Большевик» атты колхоз болуы мүмкін ғой деген ой жетегінде отырып, жол үстінде Жапар ақсақал жайлы қозғалған әңгімені оқи келе Әзекеңнің очеркінің кейіпкері әкемнің көршісі, әріптесі Жапар ата екендігіне шүбәм қалмады. Бұрын қатын тастаған жігіт Жапардың қызына үйленгенде, Жәкеңнің: «Бұрынғы әйелінді неге тастадың?» – деп тергегені, сонан соң: «Енді әйел тастайсың ба?» – деп үш қайтара сұрағаны. Ең қызығы, үйіне төркіндеп келген машинаның үстінде тұрған қалаша киінген қы-

зын танымай, күйеу баласынан: «Әй, мынау селтиіп тұрған қаратаяқ қатының кім?» – деп сұрауы сәби мінезді ақкөңіл Жапардың зілсіз қылықтарын аңыз қылып айтатын. Сол аңызды кітаптан оқу маған ерекше қуаныш сыйлағандай еді десіп жұрт күліп жүретін. Әтей... Бүркітбаев Жәке. Оның өзіне қол беріп амандасқан машинадан түскендерге: «Әкеліндер, әкеліндер қолдарыңды, қолымды жылытып алайын», – деген әзілі келгендердің көңілін көтергендей еді. Ал аупартком секретары Асанбаевқа ит-құстың көп екенін, одан малды қорғауға мылтық қажет екенін айта келіп, колхоз бастығын нұсқап:

– Шырағым, осының бір қосауызы болушы еді, бойында болса соны маған әперіп кетші, – деп, тілегі орындалған тұста:

– Е, азар болса, құнын алар, – деп мылтықты қымсынбай алуы.

– Рахмет, шырағым, Бастығым, саған да рахмет...

Очерк кейіпкері маған бір түрлі таныс адамның әрекетіндей көрінген. Бірақ бұл сол деуге әлі де ертерек сияқты. Ал аудандық қарт шопан Жапар Қадыровтың: «Меніңше, адам баласының қай уақытта болса да егін мен малсыз күні болмас деймін, шырақта-

рым. Қазір ауданда мал күтуге адамның жетпей отырғанын жасырамысың? Осы пункттегі мың жарым қойға ана отырған Баяз, Баязит осы үшеуміз ғана ие болып отырмыз». Осы кезде «Онысы рас» дегендей шопанның көмекшісі Баязитпен қатар отырған Баяз Құтыбаев басын бір изеп қалды.

«...Жолыңда жеті жүз бас малды Жәке деген шал жеке бағып жүр». Осы жолдарды оқығанда Әзекеңнің очерігі біздің Большевик колхозына арналғанына Жәке де, Жапар да, Баяз да, менің бала күннен білетін таныс жандарым, ал Баязит менің әкем екендігіне шүбәм қалмады. Тіпті шешем Шалатай Бәженейқызына жоғарыдағы жолдарды оқып бергенімде:

– Менің саған үйде оңаша қалғаныңда мына жерде газет кісісі отырған деп сені сол жерге отырғызып алатыным есінде ме? – деп сұрады.

– Иә, есімде. Әйтсе де соншама адамның ішінен тек қана газет кісісі есінде қалай қалған?

– Ол кісі бізге назар аударып, Жапекеннің бәйбішесі Орынтай екеумізден бала-шағамызды сұраған еді. Бәлкім, содан да болар. Ал ол кісінің Баяз деп жазып отырғаны Бәйези

атаң ғой. Құттыбай сенің әкеңнің фамилиясы, әкең – Жапекеннің көмекшісі, ол Баязи күзетші болатын. Аянның (Баян) жастары өз әкелерінің шаруаларына неге ие болмайды деп қонақтарға сауал тастағанын естігенде бұл олардың өзара қызу талқылайтын шаруалары, Тіпті қартайған сайын арқаларына аяздай батар мұңдары еді ғой. Асановқа соны да жеткізген екен ғой, – деп терең күрсінді. Күндердің күнінде «Қоңыр кітап» қолды болды. Ол кезде үйге келіп кететіндер көп еді. Олардың арасында жасынан журналистикаға талпынып жүрген жас перілер де аз емес еді. Қоңыр кітаптың солардың қайсының қолтығында кеткенін кім білсін?.. Әзекеннің сол кітабын еліміздің, жеріміздің тарихы деп білетін едім. Осы таяуда С. Торайғыров атындағы Облыстық кітапхананың кітапханашысы Бақытжан айналайынға қоңырау шалдым. Соның көмегімен кітап қолыма тиді. Қуанышымда шек жоқ еді. Ал өмір жалғасып жатты. Жапекен онан кейінгі жерде әкем Баязит өмірден озды. Бұл тұста «Малдан басқа шаруа болушы ма еді» дейтін Жапекеннің сөзін жоққа шығарғысы келгендей Тың игеру науқаны басталып, мал шаруашылығы екінші планға шегерілген-ді. Бүркітбайдың Жәкесі

сол Әтейде тұрып жатты. Бір күні соқа тіркеген трактор Бозай жазығын жырта бастады. Бұл жазық Жәке тұратын Әтейдің алды. Сондағы бас балаған Жәкенің жазғы жайлауы болатын еді. Сырқаттанғанына қарамастан ол атына мініп, жерді жыртып жүрген трактористі барып тоқтатты.

– Әй, мұның не? Малдың өрісін... – дей бергенде.

– Бұл жерде сіздің жұмысыңыз болмасын. Жер – үкіметтікі, жоқ әлде сен партияның тыңды игеру саясатына қарсысың ба? – деген зілді дауысы сөзін бөлген. Қараса бөлімше аграрномы екен.

– Қарағым, мына қызыл тасқа егін өспейді, текке малдың өрісі бүлінеді. Ендігісін өздерің біліңдер, – деп атының басын кері бұрған. Бұл оның талай жылдар мал бағып, ұрпақ өрбіткен ен далаға соңғы рет араша түсуі еді.

Енді Жапекеңнің және оның пікірлестерінің көңілін алаң еткен басты сауал. Бізден соң малға кім ие боладыға келсек. Жапардың Бадашы, Жәкеңнің Өмірзағы, Оразалысы очеркте аттары аталмаса да әр жылдарда Большевик колхозының озат қойшылары аталған. Олардың Тәуекел, Тәуел, Сейфолланың Ғинаяты, Әбікейдің Әділханы (сиыр

бақты) әкелерінің кәсіптерін сәтімен жалғастырды. Ал Баязиттің жалғызы мен сиыр бағып та, қой бағып та жарытпадым. Бәйези, Қабышта ұрпақ жоқ еді. Ысқақ ақсақалдың Сағадаты, даңғайыр диқан «Социалистік еңбек ері» атанды. Сейфуллин Гинаят ауыл шопандары арасында «Ленин орденінің иегері» атанды. Шұбартаулық қой өсіруші комсомол жастар бастамасын қуаттап, шаруашылықта құрылған «Армандастар» бірер жыл еңбек етті. Ақыры, басқа бригадалар сияқты су аяғы құрдымға кетті. Аудан, облыс басшылары оқуға түсіреміз деген бір ауыз сөздерінің биігінен көріне алмады.

Осы материал газетке жариялана қалса, жас пері журналистердің «Әзілхан Нұршайықовтың очеркінің ерекшелігі неде? Шеберлігі қай дәрежеде?» деген сауалдарға жауап іздері хақ. Шама-шарқымызша, жауап бере кетелік. Очерктің тілі – жатық. Тіпті кейде көркем әңгіме оқып отырғандай әсерде қаласың. Әзекең – диалогтің хас шебері. Оны мынадан көруге болады. Осындағы бағылатын арық тоқтыны күтуші Мәлике деген жастау әйел Асановтың:

– Бұл тоқтыларға жоқ беріле ме? – деген сауалына үндеңкіремей қалды. Ферма меңгерушісінің:

– Ә, жем дейсіздер ме? Әлбетте беріледі, – деген сөзін іліп әкетіп. – Жем береміз, шөп береміз.

– Тұз бересіздер ме?

– Береміз.

– Кәне көрсетіңдерші жемдерің мен тұздарыңды?

– Осында жем де, тұз да жоғы рас. Гафу етіңіз, Нүреке, мен ана кісінің ыңғайына қарап...

Очерктегі Макенов пен Асановтың ішкі монологтары шығарма салмағын арттырып қана қоймай, оған әр берген. Ал Әзекеннің кейіпкерлерін бейнелеуі тіпті тосын жүргізуші Қаратайды басқалар жайғасып отырғанша жиегі сәл қызарыңқы көрінетін еліктің көзіндей ойнақы, мөлдір қара көздерін алға қадап жіберіп екі нығын кезек-кезек қозғап қалады. Шопан Жапарды «Жапар биік қабақ, қара сақал, өткір қоңыр көзді, орақ мұрын кісі еді» деп суреттейді. Ал оның адуынды да айбатты мінезін «қарттың даусы қаттырақ шығып кетті» деген жалғыз сөйлеммен әдемі жеткізеді. Осы мақаланы жазып бола берген тұста Жапекеннің жастар жайлы айта келіп: «Әлде колхозда жүрсе, ақын бола алмаймын деп ойлай ма? Олар өзіміз білетін атақты Иса Бай-

зақов қойшыдан-ақ ақын болып өскен. Ақын болмаса ол не?» – деген сөзі орала берген. Осылай дегенде оның құдайы көршісі, әріптесі Баязитовтің сол кезде он жастағы Сүлеймен атты ұлы қой баға жүріп, қалам ұстарын өзінің немересі Жанаргүл Қадыровалар екі Одақтың мүшесі, журналист, ақын, жазушы атанатынын, әрине, білген жоқ. Әйтсе де сол Жапекең маған аузы уәлі бұрынғының Абыздарының сарқытындай көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мәшһүр Жүсіп томдары.
2. Баянаула перзенттері 2-кітап.
3. Жазушы Қ. Исабаев «Шоң роман».
4. Интернет материалдары.

Мазмұны

Едіге би (<i>Аңыз</i>)	
Екінші нұсқа <i>Түгел сөздің түбі бір</i>	3
Олжабай батыр (<i>Поэма</i>).....	13
Шоң (<i>Поэма</i>)	
Алғашқы қадамдар <i>үйдегі әңгіме</i>	34
<i>Сүлеймен Баязитов</i>	
Қолды болған қоңыр кітап немесе	
Ә. Нұршайықовтың «Алыстағы ауданда»	
очеркі хақында.....	91
Пайдаланылған әдебиеттер.....	100

Сүлеймен Баязитов

Шоң

Редакторы: Сәндігүл Аханбаева
Корректоры: Сәуле Баязитова

Подписано в печать 27.02.2020 г.

Формат 70x90 1/32. Бумага офсетная. Гарнитура Times.

Объем в усл. печ. лист. 3,9. Объем в уч. изд. лист. 2,9.

Тираж 100 экз.

Отпечатано в ИП «Сытин А.А.»

140000, Республика Казахстан, г. Павлодар,

ул. 29 Ноября, 2, тел. 8 (7182) 61-82-13, 61-82-18

Едіге билік құрған жер,
Бір сөзінде тұрған жер.
Жалтақтамай жан үшін,
Аллаға тәуба қылған жер.

Сары ала туы салбырап,
Олжабай ойран салған жер.
Сирек таста қалмақ қансырап,
«Қалмаққырған» аты қалған жер.

Хан-төрені теңеген,
Дауасы жо дертпенен.
Шоң лепесі өрт деген,
Теңеген жұрт сертпенен.

Қиіз үй, сәби бесігі,
Айқара ашық есігі.
Баянаула шақырған,
Білімдарын әлемнің.
Өнеге қып үйреткен,
Білімін алыс сан елдің.